EXPO

LA BOVERIE - LUIK

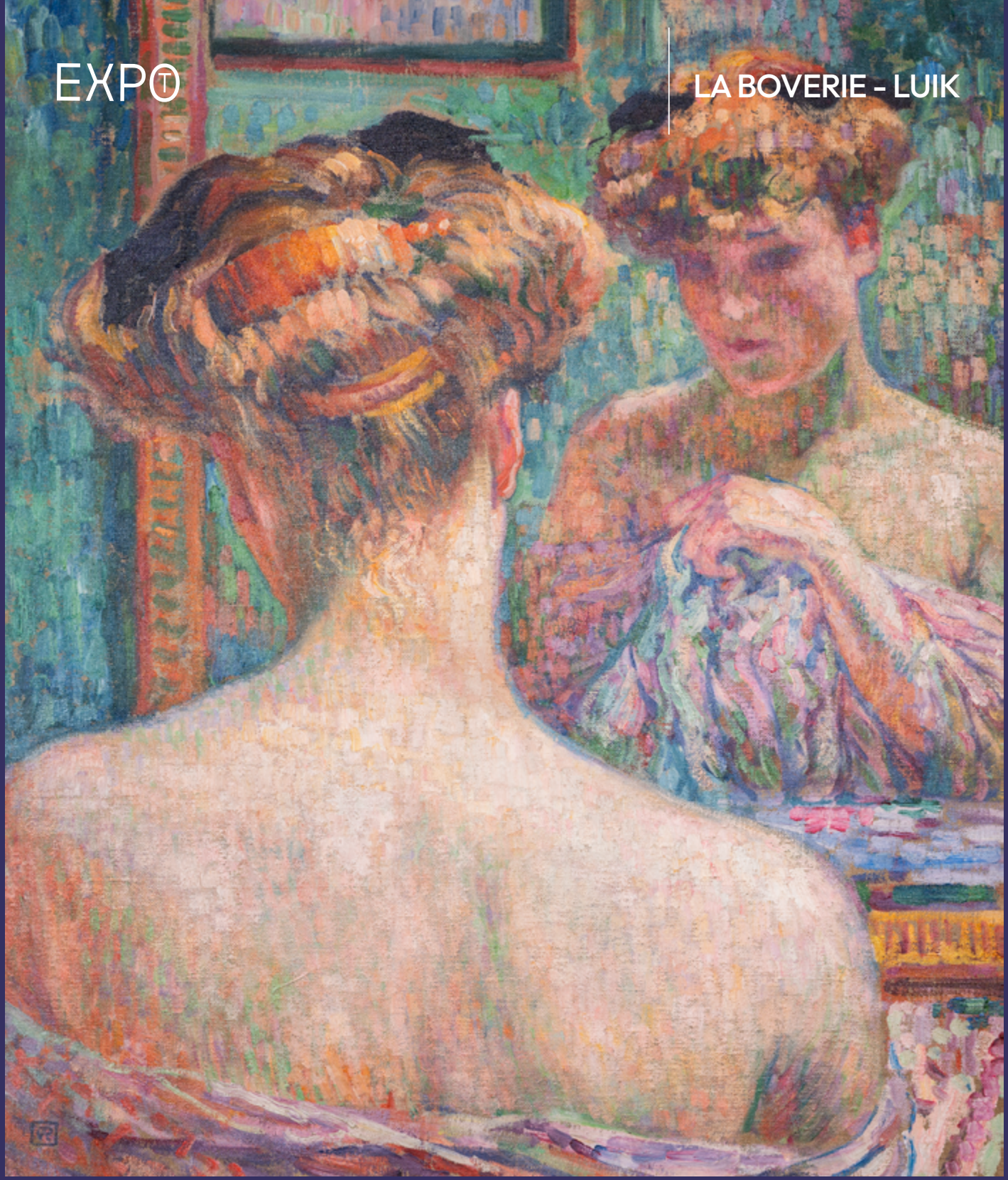

© Théo Van Rysselberghe, Nu blond ou Nu de dos (devant la glace) (Détail), ca. 1902-1905. Collection privée.

Pedagogisch dossier voor leerkrachten

HET IMPRESSIONISME, EEN BELGISCH VERHAAL

tempora

INHOUDSOPGAVE

De tentoonstelling in het kort 4
Historische mijlpalen – Tijdlijn 5
a. Een burgerlijke en industriële monarchie 5
b. Landschapschilderkunst 5
c. Les XX en het impressionisme 5
d. Neo-impressionisme 6
e. Luminisme 7
f. Fauvisme 7
Inleiding – Voor het bezoek: de blik voorbereiden 8
Tentoonstellingsparcours 10
4.1. Hoe leer je anders naar de natuur te kijken? 10
4.2. Wat betekent het om modern te zijn? 12
4.3. De ambitie van een wetenschappelijk schilderij 14
4.4. Kan men wetenschappelijk schilderen? 15
4.5. Hoe schilder je licht? 17
4.6. Wat gebeurt er met het impressionisme als de gewaarwording een emotie wordt? 19
4.7. Wanneer houdt kleur op de werkelijkheid weer te geven? 22
Na het bezoek – creëeren, experimenteren, verbanden leggen 24
➡️ Focus – schilderkunst en muziek: een indruk weergeven 24
➡️ Focus – waar zijn de vrouwen? 25
➡️ Focus – neo-impressionisme en industrialisatie 28
🎨 Creatieve activiteit – van het waargenomen landschap naar het geschilderde landschap 30
🎨 Creatieve activiteit – het landschap vanuit drie perspectieven (in de klas) 32
🎨 Creatieve activiteit – de sfeer schilderen 33
🎨 Creatieve activiteit – het 'valse' portret 33
🧪 Experiment – PPrisma: licht, kleur en wetenschap 34
📝 Samenvattende activiteit: belgitude en impressionisme 34
📝 Samenvattende opdracht: mindmap van de tentoonstelling 35
📝 Quiz aan het einde van het bezoek 36
Conclusie van het dossier 41
Woordenlijst/lexicon 42
Literatuurlijst en aanvullende bronnen 46
Praktische informatie – De tentoonstelling bezoeken met je klas 47

DE TENTOONSTELLING IN HET KORT

Het impressionisme wordt vaak geassocieerd met een aantal bekende beelden: landschappen badend in het licht, kleuraccenten, taferelen in de openlucht, personages vastgelegd in een momentopname.
Maar wat houdt het impressionisme eigenlijk in?
Hoe leren kunstenaars anders te kijken? Hoe kan de schilderkunst rekening houden met veranderend licht, een sfeer of een gevoel? En wat gebeurt er als kunstenaars zich niet alleen gaan interesseren voor wat ze zien, maar ook voor de mechanismen van het zien?
De tentoonstelling '**Het impressionisme, een Belgisch verhaal**' gaat in op deze vragen aan de hand van meer dan 150 werken uit Belgische en internationale collecties. Ze volgt, vanaf de jaren 1860 tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, de verschillende vormen die het impressionisme in België aannam en de dialogen die ontstonden met de Franse kunstenaars.
Het impressionisme is weliswaar in Frankrijk ontstaan, maar zijn geschiedenis beperkt zich niet tot Parijs. Al vanaf de jaren 1860 **maakten Belgische kunstenaars zich nieuwe schildertechnieken eigen en gaven daar geleidelijk een eigen draai aan**. Van **de School van Tervuren** tot **het luminisme**, van **Les XX** tot **het Brabantse fauvisme**: de tentoonstelling volgt verschillende generaties Belgische kunstenaars – Anna Boch, Emile Claus, James Ensor, Jenny Montigny, Félicien Rops, Frits Van den Berghe, Théo Van Rysselberghe of Rik Wouters – en laat zien hoe elk van hen bijdraagt aan **de ontwikkeling van dit erfgoed**.
Dit dossier wil **een aantal aanknopingspunten** bieden voor de tentoonstelling.
Zes grote vragen vormen de rode draad van het parcours en spelen in op **zes belangrijke ontwikkelingen** en stromingen in de kunstgeschiedenis:

1. **Hoe leer je anders naar de natuur te kijken?** ⇔ *Het landschapsschilderij*
2. **Wat betekent het om modern te zijn?** ⇔ *Les XX en het impressionisme*
3. **Wat kan de schilderkunst leren van de wetenschap?** ⇔ *Het neo-impressionisme*
4. **Hoe schilder je licht?** ⇔ *Het luminisme*
5. **Wat gebeurt er met het impressionisme wanneer de zintuiglijke waarneming emotie wordt?** ⇔ *Het laat-impressionisme*
6. **Wat gebeurt er als kleur zich losmaakt van de werkelijkheid?** ⇔ *Het fauvisme*

Deze vragen helpen om de kunstwerken te bekijken voordat men ze probeert te benoemen. Ze nodigen de leerlingen uit om hypothesen te formuleren, hun observaties te toetsen aan de tentoonstellingsteksten en dienen als basis voor experimenten via activiteiten die zijn afgestemd op het tentoonstellingsparcours.
Dit dossier kan worden gebruikt **vóór het bezoek, tijdens het bezoek en/of na terugkeer in de klas**. Het is opgezet als een gereedschapskist waaruit de leerkracht de informatie en aanknopingspunten kan kiezen die hem of haar interesseren, afhankelijk van de beschikbare tijd en de plaats die hij of zij aan de tentoonstelling wil toekennen binnen het lesprogramma.

HISTORISCHE MIJLPALEN

a. Een burgerlijke en industriële monarchie
1817: in Seraing worden de Cockerill-fabrieken opgericht, met de volledige industriële productieketen van steenkoolwinning tot machinebouw.
1820–1830: het Waalse steenkool- en ijzerbekken (Charleroi, Luik, Bergen) komt tot bloei.
1830: België wordt onafhankelijk.
1835: tussen Brussel en Mechelen wordt de eerste spoorlijn op het Europese vasteland ingehuldigd. Het koninkrijk kent een uitzonderlijke groei en wordt het welvarendste land op het continent.

b. Landschapschilderkunst
1866: de **School van Tervuren** wordt opgericht. De leden maken zich los van het academische keurslijf. In navolging van de Franse Barbizonschool houden ze het op schilderen in de openlucht en een realistische, op de natuur geïnspireerde kunst. Het boegbeeld is **Hippolyte Boulenger** (1837–1874).
1868: 35 Belgische kunstenaars (Constantin Meunier, Jean-Baptiste Meunier, Félicien Rops e.a.) met verschillende achtergronden richten de **Société Libre des Beaux-Arts** op, met als doel de natuur vrij te interpreteren. Tot 1876 trachten ze het institutionele systeem te omzeilen door onafhankelijke tentoonstellingen te organiseren. Tegelijk trachten ze een stek te veroveren op de officiële driejaarlijkse salons, die afwisselend in Brussel, Gent en Antwerpen plaatsvinden.
1871: het tijdschrift ***L'Art Libre*** wordt opgericht als orgaan van de Société des Beaux-Arts. Een jaar later wordt het opgeheven en vervangen door ***L'Art Universel***, een halfmaandelijkse publicatie onder leiding van de schrijver **Camille Lemonnier**. Het motto luidt: 'Liberté et sincérité' (vrijheid en oprechtheid).

c. Les XX en het impressionisme
1872: de Franse galeriehouder Paul Durand-Ruel opent een galerie in Brussel, waar hij de landschapschilders van de Barbizonschool en avant-gardeschilders tentoonstelt. In hetzelfde jaar wordt op de driejaarlijkse salon in Brussel voor het eerst werk tentoongesteld van **Édouard Manet**, beschouwd als de vader van het impressionisme. De Brusselse galerie sluit haar deuren in 1875.
1874: in de salons van de fotograaf Nadar in Parijs vindt de eerste 'impressionistische' tentoonstelling plaats, met werk van Edgar Degas, Camille Pissarro, Alfred Sisley, Berthe Morisot en Pierre-Auguste Renoir. Édouard Manet, de veronderstelde grondlegger van de stroming, ontbreekt omdat hij liever bij de officiële salon blijft.
1879: de kunstenaarsvereniging **L'Essor** wordt opgericht, met onder anderen Fernand Khnopff, James Ensor, Théo Van Rysselberghe en Willy Schlobach. Ze organiseert tentoonstellingen in het Paleis voor Schone Kunsten (het actuele Koninklijk Museum voor Oude Kunst), met alleen werk van kunstenaars die niet aan de officiële salons deelnemen.

1881: ***L'Art Moderne***, een 'kritisch zondagsblad voor kunst en literatuur', wordt opgericht. Het tijdschrift wordt uitgegeven door progressieve Brusselse advocaten, onder wie **Octave Maus** en **Edmond Picard**, en benadrukt de maatschappelijke rol van kunst. Tot 1914 is het de belangrijkste spreekbuis van de Belgische avant-garde.
1883: een collectief van twintig onafhankelijke kunstenaars, onder wie James Ensor, Jef Lambeaux en Théo Van Rysselberghe, richt **Les XX** op. De groep heeft programma noch manifest. De jaarlijkse tentoonstelling wordt aangekondigd als 'het centrum van de prachtige voorwaartse beweging die plaatsgrijpt in alle nationale artistieke disciplines' (*L'Art Moderne*, 11 november 1883)
1884: in het voormalige Paleis voor Schone Kunsten in Brussel vindt de **eerste salon van Les XX** plaats. James Ensor en Théo Van Rysselberghe tonen er werk en Félicien Rops veroorzaakt opschudding met *La tentation de saint Antoine*. Ook buitenlandse kunstenaars als de Duitser Max Liebermann en de Amerikaan John Singer Sargent worden uitgenodigd.
1885: tijdens de conferentie van Berlijn eigent Leopold II zich de 'onafhankelijke staat Congo' toe als persoonlijke eigendom.
1885: de Belgische Werkliedenpartij (BWP) wordt opgericht.
1886: voor de **derde salon van Les XX** worden voor het eerst Franse impressionisten uitgenodigd, namelijk Monet en Renoir.
1886: in het Waalse industriegebied breekt een grote staking uit.

d. Neo-impressionisme
1886: bij het Maison Dorée in de Parijse Rue Laffitte nr. 1 vindt de achtste en laatste gezamenlijke tentoonstelling van de impressionisten plaats. Georges Seurat stelt er het 'pointillistische' schilderij ***Un dimanche après-midi à l'île de La Grande Jatte*** tentoon, dat als een manifest van het neo-impressionisme geldt.
1887: *Un dimanche après-midi à l'île de La Grande Jatte* wordt tentoongesteld op **de vierde salon van Les XX** in Brussel. In de daaropvolgende jaren stappen verschillende kunstenaars van de groep over naar het neo-impressionisme.
1889: op de salon van Les XX worden naast Franse ook de eerste Belgische neo-impressionistische kunstwerken tentoongesteld.
1892: op 7 februari zien de bezoekers van de Les XX-salon een **overzichtstentoonstelling ter ere van Seurat**, die een jaar eerder is overleden. Enkele maanden later toont de Antwerpse Association pour l'Art op haar eerste salon een aantal van zijn werken.
1893: de tiende en laatste tentoonstelling van Les XX vindt plaats. De groep wordt ontbonden en opgevolgd door het eveneens multidisciplinaire **La Libre Esthétique**. Octave Maus heeft de leiding over de tentoonstellingen, de violist Eugène Ysaÿe over de muziek en de advocaat Léon de Lantsheere over de lezingen.
1893: het algemeen kiesrecht voor mannen wordt ingevoerd.
december 1894: het Maison d'Art van Edmond Picard wordt officieel geopend. De instelling fungeert tegelijk als galerie, salon en locatie voor lezingen, concerten en toneelvoorstellingen. Ze geldt als een van de eerste moderne galeries in Europa. In 1900 sluit ze haar deuren.

e. Luminisme
1894: in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België vindt de **eerste tentoonstelling van La Libre Esthétique** plaats.
1898: volgens de 'Gelijkheidswet' moeten wetten voortaan in het Nederlands en het Frans worden uitgevaardigd.
1904: de vereniging **Vie et Lumière** wordt opgericht. **Emile Claus** wordt beschouwd als de belangrijkste inspirator van de 'luministische' stroming.
1904: de jaarlijkse salon van La Libre Esthétique staat volledig in het teken van het Franse impressionisme. Théo Van Rysselberghe, woonachtig in Zuid-Frankrijk, is de enige Belgische kunstenaar van wie werk wordt tentoongesteld.
1905: Vie et Lumière stelt collectief tentoon op de salon van La Libre Esthétique.
1905: in Luik vindt een wereldtentoonstelling plaats.

f. Fauvisme
1905: in Parijs vindt in het raam van de Salon d'Automne een tentoonstelling plaats met werk van Matisse, Derain en Vlaminck. Bij het zien van de kunstwerken roept een criticus uit: '*Donatello dans la cage aux fauves*' (Donatello in de kooi van de wilde dieren).
1906: op de salon van La Libre Esthétique presenteert Octave Maus een reeks schilderijen van **Matisse**.
1907: **Derain** en **Vlaminck** exposeren op de salon van La Libre Esthétique.
1914: van 7 maart tot 13 april vindt de 21ste en laatste tentoonstelling van La Libre Esthétique plaats.
1914: op 28 juli breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Op 4 augustus valt het Duitse leger België binnen.

| VOOR HET BEZOEK: DE BLIK VOORBEREIDEN

Doel: beelden naar voren brengen
Voordat de leerlingen een definitie van het impressionisme krijgen, kun je hun een reeks eenvoudige vragen voorleggen:

Wat betekent het woord 'indruk' voor jou?
→ Antwoordtip: een gevoel, een waarneming, een spoor dat door iets wordt achtergelaten, een eerste indruk of een gevoel

Wat verwacht je van een **schilderij dat de werkelijkheid weergeeft**?
→ Antwoordsuggestie: dat het lijkt op wat je ziet; dat het een interpretatie ervan geeft; dat het een gevoel of een sfeer overbrengt.

Hoe kan een schilderij **een gevoel weergeven**?
→ Antwoordsuggestie: door middel van kleuren, vormen, materiaal, licht, contrasten en penseelstreken

Hoe kan een schilder **het licht weergeven**?
→ Mogelijke antwoorden: door middel van kleuren, contrasten, reflecties, schaduwen, de penseelstreek of de manier waarop hij deze naast elkaar plaatst.

Hoe werken **kleuren** op elkaar in?
→ Mogelijke antwoord: een kleur kan er anders uitzien afhankelijk van de kleuren eromheen; sommige kleuren versterken of veranderen elkaar.

Wat **laten een foto en een schilderij zien**?
→ Mogelijk antwoord: een beeldkader, een gezichtspunt, een moment, bepaalde details in plaats van andere; elk werk weerspiegelt de blik van degene die het heeft gemaakt.

Waaraan herken je een **modern kunstwerk**?
→ Mogelijk antwoord: aan het onderwerp, de techniek, de kleuren, de manier waarop de werkelijkheid wordt weergegeven … of aan de manier waarop het breekt met de conventies van zijn tijd.

→ Eventueel kun je na het bezoek enkele van deze vragen nog eens ter sprake brengen en de leerlingen vragen: **'Wat heeft de tentoonstelling veranderd aan de manier waarop jullie deze vragen beantwoorden?''**

HULPMIDDEL: OVERZICHTSTABEL
Hoewel het impressionisme in Frankrijk ontstond, maakten Belgische kunstenaars zich deze zoektocht al snel eigen en ontwikkelden ze deze verder vanuit hun eigen invalshoeken. Tijdens het parcours maak je kennis met kunstenaars die experimenteerden met licht, kleur, penseelstreek of de weergave van het moderne leven, alvorens hun zoektocht te richten op het neo-impressionisme, het luminisme, het symbolisme, het fauvisme of zelfs het expressionisme.

De onderstaande tabel biedt enkele aanknopingspunten om deze verschillende trajecten te volgen en beter te begrijpen hoe elk van deze kunstenaars omgaat met de impressionistische erfenis.

Kunstenaar	Wat hem/haar met het impressionisme verbindt	Wat hij/zij ermee doet
Félicien Rops	landschapsschilderkunst, licht, vrije penseelvoering, lid van de Société Libre des Beaux-Arts en Les XX	een persoonlijke benadering van het landschap
James Ensor	licht, het moderne leven, lid van Les XX en van Vie et Lumière	een schilderstijl die steeds persoonlijker en expressiever wordt, streven naar onafhankelijkheid ten opzichte van Parijs
Anna Boch	lid van Les XX, luminisme, neo-impressionisme	intensieve verkenning van kleur (met name het paars-spectrum), vrijere penseelstreken
Théo Van Rysselberghe	lid van Les XX en de Cercle L'Essor, neo-impressionisme	vrijere verkenning van kleur en penseelstreek
Emile Claus	lid van Vie et Lumière, luminisme, observatie van de natuur	icoon van het luminisme, oneindige variaties op licht
Jenny Montigny	pleinairisme, luminisme, lid van Vie et Lumière	een persoonlijke interpretatie van de luministische schilderkunst
Frits Van den Berghe	impressionisme, luminisme	een meer bezinnende, symbolistische en vervolgens expressionistische schilderstijl
Rik Wouters	licht, kleur, impressionistische erfenis	het Brabantse fauvisme

4.1. HOE LEER JE ANDERS NAAR DE NATUUR TE KIJKEN? HET 'LANDSCHAPSSCHILDERIJ', VOORLOPER VAN HET IMPRESSIONISME

Het landschap als ervaring
Tegenwoordig lijkt het schilderen van een landschap vanzelfsprekend. In de 19e eeuw betekende de ontwikkeling van het landschap als zelfstandig genre evenwel een belangrijke verandering in de artistieke praktijk.
Het atelier verlaten, direct voor het motief werken, de variaties in het licht observeren, meer belang hechten aan een alledaags onderwerp dan aan een historische gebeurtenis: het zijn allemaal keuzes die de relatie tussen de kunstenaar en wat hij afbeeldt ingrijpend veranderen.

Tekst bij de tentoonstelling
Volgens het credo van de in 1868 opgerichte Société Libre des Beaux-Arts was de landschapschilderkunst gebaseerd op 'een vrije en individuele interpretatie van de natuur'. Het landschap als zelfstandig genre raakte in België al vanaf de jaren 1860 ingeburgerd onder invloed van de Franse kunstenaars van de Barbizonschool. Al snel ontstond hier een gelijksoortige School van Tervuren.
Niets was zo 'modern' als dit schijnbaar tijdloze onderwerp. Het was een ware aardverschuiving. Het theatrale en het verhalende afzweren, breken met de genrehiërarchie (met bovenaan de historiestukken), direct contact met de natuur: dat alles vormde de basis van het artistieke modernisme.
Schilders bekeken hun onderwerp niet langer van buitenaf, vanuit het vensterperspectief waarmee de renaissancekunstenaars de ruimte structuur hadden gegeven. Voortaan maakten ze er deel van uit. Dankzij verftubes van soepel metaal konden ze de deur van het atelier achter zich dicht en de wijde wereld in trekken, met schildersezel en palet. En met een frisse blik op de landschappen van een jonge natie op zoek naar haar identiteit.
De geesten waren rijp voor de impressionistische revolutie.

© Félicien Rops, *Les Rochers des Grands Malades*, 1876. Musée des Beaux-Arts/La Boverie, Ville de Liège.

Belangrijk werk: Félicien Rops, *Les Rochers des Grands Malades*, 1876
De oevers van de Maas nemen een prominente plaats in binnen de picturale verbeelding van Belgische landschapschilders, ook bij de uit Namen afkomstige Félicien Rops. De plek was toen geliefd bij wandelaars vanwege het schilderachtige uitzicht op de Maasvallei. Rops hanteerde een vrije penseelvoering en bekommerde zich niet om details. Veeleer concentreerde hij zich op licht- en weerspiegelingseffecten en het evenwicht tussen lucht, water en rotsen. Dit soort landschappen, die uitsluitend tot de privésfeer behoren, stelde Rops liever niet tentoon. Hij wilde dat publiek en critici alleen aandacht besteedden aan de literair geïnspireerde werken waarop zijn reputatie berustte.

🚀 **IN ACTIE (in de zaal)**

👥 **Publiek**
Leerlingen van het voortgezet onderwijs
Aangepast voor de basisschool: vanaf 8 jaar

🔎 **Aangewende vaardigheden**
Een kunstwerk observeren; een afbeelding beschrijven; een interpretatie geven op basis van visuele aanwijzingen

🎯 **Doel**
De leerlingen laten inzien dat het landschap niet louter een reproductie van de natuur is: **de schilder kiest een gezichtspunt, een beeldkader, een lichtval en een manier om weer te geven wat hij waarneemt.**

💬 **Kernvraag**
Hoe zorgt de schilder ervoor dat we anders naar het landschap kijken?

Uit te voeren activiteit:
Kies een landschap uit de tentoonstelling en vraag de leerlingen om het eerst in zijn geheel te bekijken en vervolgens hun aandacht achtereenvolgens op verschillende elementen te richten.

Te stellen vragen:
- Waar richt de toeschouwer zijn blik op?
- Wat neemt de meeste ruimte in beslag in de compositie?
- Uit welke verschillende elementen bestaat het landschap?
- In welke delen van het schilderij is de verf het meest gedetailleerd?
- In welke delen wordt de penseelvoering vrijer?
- Hoe wordt het licht in het landschap weergegeven?

Aanpassing voor het basisonderwijs: vraag de leerlingen om **drie dingen** te kiezen **die ze zien**, en vervolgens één ding dat ze waarschijnlijk anders zouden hebben getekend of geschilderd.

4.2. WAT BETEKENT HET OM MODERN TE ZIJN?

Les XX en het impressionisme
Modern zijn betekent niet alleen het gebruik van een nieuwe techniek. Aan het einde van de 19e eeuw had artistieke moderniteit ook betrekking op de manier waarop de werken werden gepresenteerd, de gekozen onderwerpen, de relaties tussen de disciplines en de verhoudingen tussen de kunstenaars.
Les XX vormt hier een bijzonder interessant voorbeeld: schilderkunst, beeldhouwkunst, muziek, literatuur en decoratieve kunsten kunnen in één en dezelfde artistieke omgeving naast elkaar bestaan, wat zeldzaam is.

Tekst bij de tentoonstelling
'Het is niet zo simpel om het impressionisme te definiëren', beweerde de advocaat en kunstcriticus Octave Maus in 1904 in een artikel in *L'Art Moderne*. 'Zoals elke ontwikkeling die voortkomt uit een roep om onafhankelijkheid, uit een daad van opstandigheid, onttrekt het zich aan theorieën en haalt het zijn neus op voor programma's. Het put leven en schoonheid uit bronnen van individuele spontaniteit, en die variëren oneindig al naargelang temperament en etnische invloeden.'
Het impressionisme wilde resoluut avant-gardistisch zijn. Het verdedigde de moderniteit in al haar vormen, trok zich niets aan van schotten tussen disciplines en verheerlijkte de individuele vrijheid van meningsuiting tegen elke vorm van academisme. Specifiek voor de schilderkunst verhief het zuivere kleuren tot uitdrukking van het licht. Het was de kunstvorm van het moderne leven, van het moment en de als subjectieve waarheid ervaren werkelijkheid.
In 1883 richtte een groep kunstenaars in Brussel Les XX op, met als doel gestalte te geven aan alle toenmalige modernistische stromingen. Het tijdschrift *L'Art Moderne*, opgericht door de advocaat Edmond Picard, fungeerde als het orgaan van de vereniging, waarvan Octave Maus de secretaris was.
In februari 1884 hield Les XX voor het eerst een internationale schilder- en beeldhouwkunsttentoonstelling in het voormalige Paleis voor Schone Kunsten in Brussel. Tot de ontbinding van de groep in 1893 volgden nog negen tentoonstellingen. Onmiddellijk daarna werd La Libre Esthétique opgericht, met dezelfde doelstellingen.

© James Ensor, *Le Salon Bourgeois*, 1880.
Galerie Ronny Van de Velde.

Belangrijk werk: James Ensor, *Le Salon Bourgeois*, 1880
Aanvankelijk liet James Ensor zich door het impressionisme inspireren, maar later keerde hij zich ervan af en verkoos een nationale kunststroming die niet afhankelijk was van nieuwigheden uit Parijs. Hij was gefascineerd door Édouard Manet en Whistler, en kopieerde een tijdje hun lichtbenadering in zijn burgerlijke interieurs en stillevens met weelderige materiaaleffecten. Zijn schilderijen bleken evenwel somberder van toon, een reflectie van de beklemmende familiale sfeer in zijn geboortestad Oostende. Al snel doken in zijn detailrijke stillevens en interieurs maskers en skeletten op. Gaandeweg werden dat volwaardige onderwerpen en een essentieel onderdeel van zijn bijzondere visie, die een inspiratiebron van het moderne expressionisme zou blijken.

🚀 IN ACTIE (in de zaal)

👥 Doelgroep
Leerlingen van het secundair onderwijs
Geschikt voor kinderen vanaf 8 jaar

🔎 Aangewende vaardigheden
Een onderwerp identificeren; een kunstwerk in zijn context plaatsen; een verband leggen tussen een artistieke voorstelling en de historische context ervan; argumenteren op basis van aanwijzingen

🎯 Doel
Duidelijk maken dat de moderniteit van het impressionisme niet alleen schuilt in een schildertechniek, maar ook in **de afgebeelde onderwerpen, de nieuwe levenswijzen en de manier waarop kunstenaars naar hun tijd kijken**.

💬 Kernvraag
Wat is een schilderij van het moderne leven?
Uit te voeren activiteit
Vraag de leerlingen in de klas een kunstwerk te zoeken dat volgens hen bijzonder representatief is voor het moderne leven.
Ze moeten **een specifiek element** aanwijzen dat hun keuze rechtvaardigt: een personage, een plek, een activiteit, een vervoermiddel, architectuur, de manier waarop het tafereel is gekadreerd, de schilderkunstige behandeling …

Te stellen vragen
- Wat is het onderwerp?
- Welke elementen van dit kunstwerk getuigen van de tijd waarin het is gemaakt?
- Welke levenswijzen of ruimtes komen erin voor (waar bevinden we ons)?
- Welke voorwerpen of details springen in het oog?
- Wat lijkt je ‘modern’ aan dit werk?

Verdiepingsvraag
Hoe dragen de Belgische kunstenaars van Les XX bij aan de verspreiding van nieuwe ideeën in Europa?

Aanpassing voor het basisonderwijs: zoek in de kunstwerken **drie elementen die vandaag de dag zouden kunnen bestaan** en **één element dat duidelijk tot het verleden behoort**.

4.3. DE AMBITIE VAN EEN WETENSCHAPPELIJK SCHILDERIJ

Tekst bij de tentoonstelling – interactief display
In de negentiende eeuw ontdekte de Franse scheikundige Michel-Eugène Chevreul dat onze ogen een kleur anders waarnemen al naargelang de omringende kleuren. Dat noemde hij de wet van het gelijktijdige kleurcontrast. De ontdekking inspireerde heel wat kunstenaars en in het bijzonder de neo-impressionisten, ook wel pointillisten of divisionisten genoemd: Georges Seurat, Paul Signac, Maximilien Luce, Henri-Edmond Cross en anderen.
Chevreul ontwikkelde ook kleurencirkels, een wetenschappelijk en artistiek hulpmiddel gebaseerd op de primaire kleuren en de wet van het gelijktijdige kleurcontrast. Hij ordende 72 zuivere tinten (of 'heldere kleuren'), die met toevoeging van zwart of wit duizenden schakeringen opleveren. Die zuivere tinten zijn op hun beurt het resultaat van het geleidelijk vermengen van rood, geel en blauw, de drie primaire kleuren.
De neo-impressionisten lieten zich ook inspireren door het werk van de Amerikaanse natuurkundige Ogden Rood. In *Modern Chromatics, with Applications to Art and Industry* trachtte hij te verklaren hoe de mens kleuren waarneemt. Hij toonde aan dat een kleur wordt bepaald door drie specifieke elementen: zuiverheid, helderheid en schakering. Hij maakte onderscheid tussen vermenging van licht en vermenging van pigmenten, en verklaarde hoe het oog naast elkaar geplaatste punten van complementaire kleuren waarneemt via optische vermenging.
Schilders plaatsen zuivere kleuren naast hun complementaire kleur, dat wil zeggen de kleur die er op de kleurencirkel recht tegenover staat, waardoor de kleuren op het netvlies van de toeschouwer samenvloeien.

NB: als je tijdens het verkennen van de tentoonstelling geen tijd wilt besteden aan het interactieve onderdeel, kun je met het experiment rond het prisma in '5. Na het bezoek – Voorgestelde verdiepingen' soortgelijke thema's behandelen.

4.4. KAN MEN WETENSCHAPPELIJK SCHILDEREN?

Het neo-impressionisme
De neo-impressionisten zijn niet alleen geïnteresseerd in de kleur zoals die aan de schilder verschijnt. Ze zijn ook geïnteresseerd in de verschijnselen van kleurwaarneming en trachten hun schilderkunst te baseren op theoretische principes (NB: uitstekend vertrekpunt voor de wetenschappen).
Tekst bij de tentoonstelling
In 1886 had Georges Seurat tijdens de achtste en laatste impressionistische tentoonstelling in Parijs opschudding veroorzaakt met *Un dimanche après-midi sur l'île de la Grande Jatte*. Vervolgens werd hij door Octave Maus uitgenodigd voor de volgende salon van Les XX in Brussel. Volgens zijn 'chromoluminarisme' werd de 'impressie' niet langer gecreëerd door het penseel van de schilder, maar door het oog van de toeschouwer. De schilder Paul Signac en de criticus Félix Fénéon vonden dat principe hermetisch en bedachten het concept 'neo-impressionisme'. Daarmee wilden ze het al te romantische impressionisme zowel intellectueel als commercieel van de troon stoten.
Belgische kunstenaars zagen het wel zitten. Vooruitlopend op de eerste neo-impressionistische golf in Europa ontstond vanaf 1887 een lokale stroming in die trant, met een eigen karakter. Ze was gebaseerd op een 'wetenschappelijke' esthetiek en identificeerde zich niet met een nationale school, maar met een principe. Tussen Parijs en Brussel legde het neo-impressionisme de basis voor het avant-gardeconcept: een programma vóór elke realisatie, universalisme in plaats van nationalisme en een vooruitstrevend maatschappelijk engagement.

© Anna Boch, *Retour de la messe par les dunes*, 1893–1895. Collection de la Province de Hainaut - Dépôt au BPS22, Charleroi.

Belangrijk werk: Anna Boch, *Retour de la messe par les dunes*, 1893–1895
Anna Boch was een vooraanstaande Belgische kunstenares en mecenas. Ze evolueerde van realisme over impressionisme naar neo-impressionisme en luminisme, het resultaat van een intensief onderzoek naar kleur en licht. In 1892 kocht ze het schilderij *La Seine à la Grande Jatte* van Georges Seurat, dat voor haar een belangrijk referentiepunt zou worden. Zelf verkoos ze evenwel vrijer en luchtiger penseelstreken. Voor de schaduwen van haar personages maakte ze rijkelijk gebruik van het hele paars-spectrum. Ze schrok er niet voor om binnen één doek verschillende technieken te combineren. *Retour de la messe par les dunes* past in de rijpe fase van haar neo-impressionistische periode. Het was geïnspireerd door een verblijf in haar geliefde vakantieoord Knokke-Heist, waar ze verschillende doeken zou maken. Als mecenas kocht ze werk van Paul Gauguin en ook *La vigne rouge* van Van Gogh, het enige schilderij dat tijdens zijn leven werd verkocht. Het ontstond in 1888 en bevindt zich tegenwoordig in Moskou.

🚀 IN ACTIE (in de zaal)

👥 Doelgroep
Leerlingen van het secundair onderwijs
Aangepast voor de basisschool: vanaf 8 jaar

🔎 Aangewende vaardigheden
Aandachtig observeren; een kleurcompositie beschrijven; verschillende delen van een kunstwerk vergelijken; een hypothese formuleren op basis van visuele aanwijzingen

🎯 Doel
Duidelijk maken dat de neo-impressionisten kleuren niet per se op het palet mengen: ze **plaatsen** ze **naast elkaar** om bepaalde perceptieve effecten bij de toeschouwer teweeg te brengen.

💬 Kernvraag
Hoe reconstrueert ons oog de kleuren die de schilder naast elkaar heeft geplaatst?
Uit te voeren activiteit
Kies een neo-impressionistisch kunstwerk en vraag de groep **een onderdeel van het schilderij** te selecteren: een kledingstuk, een stukje lucht, een weerspiegeling in het water, begroeiing enz.
Laat de leerlingen dit gedeelte bekijken zonder te dicht bij het werk te gaan staan (zorg eventueel voor een reproductie van het werk in digitaal of papieren formaat).
Vragen die je kunt stellen:

Welke verschillende kleuren kun je onderscheiden?
Hoe zijn deze kleuren ten opzichte van elkaar gerangschikt?
Welke kleur of tint zie je als je naar het geheel van het gedeelte kijkt?
Hoe zou je de relatie beschrijven tussen de kleuren die je afzonderlijk ziet en het volledige kleurenpalet?
Vervolgens kan het begrip **'optische vermenging'** worden geïntroduceerd: de pigmentvlekken blijven op het doek afzonderlijk zichtbaar, maar het naast elkaar plaatsen wekt bij de toeschouwer de indruk van een uniforme kleur.

Aangepast voor het basisonderwijs
Kies een deel van het kunstwerk dat goed te zien is en vraag: **welke kleuren zie je in dit deel van het schilderij?**
Vervolgens: **als je de kleur die je in het geheel ziet een naam zou moeten geven, welke zou dat dan zijn en waarom?**
De leerkracht kan vervolgens laten zien dat **meerdere kleine toetsen van verschillende kleuren samen kunnen bijdragen aan de indruk van één enkele kleur** (optisch effect).

4.5. HOE SCHILDER JE LICHT?

Het luminisme
Het Belgische neo-impressionisme evolueert geleidelijk. De opgesplitste kleur verdwijnt niet noodzakelijkerwijs, maar haar rol verandert. Ze wordt meer een middel om een sfeer, een lichtgevoel of een emotie weer te geven.

Tekst bij de tentoonstelling
Rond de eeuwwisseling werd kleur door het Belgische neo-impressionisme gelijkgesteld met zuiver licht. De relatie tot de materie werd diffuser. In tegenstelling tot Frankrijk, waar zuivere kleuren als doel op zich werden nagestreefd, richtte de Belgische schilderkunst zich meer op het licht. Je kunt stellen dat de leer van Seurat hier de overhand kreeg op de retoriek van Signac en Fénéon. Deze op het impressionisme voortbouwende stroming integreerde symbolistische principes in de Vlaamse realistische traditie, met een melancholische sfeer al naargelang het tijdstip van de dag. Een en ander kreeg de benaming 'luminisme', een beweging met Emile Claus als eminente vertegenwoordiger en georganiseerd in Vie et lumière. Die laatste vereniging baarde in 1905 opzien tijdens de twaalfde tentoonstelling van La Libre Esthétique.

© Emile Claus, *Le Châtaignier*, 1906.
Musée des Beaux-Arts/La Boverie, Ville de Liège.

Belangrijk werk: Emile Claus, *De kastanjeboom*, 1906
De kastanjeboom, wellicht een van Emile Claus' geslaagdste werken, maakt deel uit van een reeks luministische doeken op groot formaat. Afgebeeld is de omgeving van villa Zonneschijn, zijn landhuis in Astene (nabij Deinze), aan de oevers van de Leie. De rivier komt voor in heel wat doeken van Claus, ook wel 'de schilder van de Leie' genoemd. Hij was gefascineerd door de aldoor wisselende lichtweerkaatsing op het water en vond inspiratie in oneindige licht- en sfeervariaties, al naargelang het tijdstip van de dag en het seizoen. De Leie was ook het kloppende hart van de streek, waarvan hij de boeren, vissers en rivierbedrijvigheid telkens weer afbeeldde.

🚀IN ACTIE (in de zaal)

👥 Doelgroep
Leerlingen van het voortgezet onderwijs
Aangepast voor het basisonderwijs: vanaf 6–8 jaar

🔎 Aangewende vaardigheden
Kleuren en contrasten waarnemen; lichteffecten herkennen; een sfeer beschrijven; een verband leggen tussen kleuren en gewaarwordingen

🎯 Doel
Begrijpen dat licht kan worden weergegeven **door de effecten die het heeft op kleuren, schaduwen, reflecties en de sfeer**, in plaats van dat het rechtstreeks wordt afgebeeld.

💬 Kernvraag
Op welke manieren kan een schilder licht zichtbaar maken?
Te doen
Op zoek naar het licht: vraag de leerlingen om bij een werk van een luminist **de plekken** te zoeken **waar het licht volgens hen het meest intens is**.

Te stellen vragen:
- Waar lijkt het licht vandaan te komen?
- Welke elementen in het schilderij zorgen ervoor dat we het licht waarnemen?
- Welke kleuren dragen bij aan het creëren van de indruk van licht?
- Hoe worden de schaduwen door kleur weergegeven?
- Hoe verandert het water de elementen die het weerkaatst?
- Samenvattende vraag: **hoe kan een schilder licht weergeven zonder het direct te schilderen?**

→ **Mogelijk antwoord: door middel van kleuren, contrasten, schaduwen, weerspiegelingen en penseelstreken**
Aanpassing voor het basisonderwijs: vraag de leerlingen om **de lichtste plek** en vervolgens **de donkerste plek** in het schilderij te zoeken en de kleuren te beschrijven die ze daar zien.

4.6. WAT GEBEURT ER MET HET IMPRESSIONISME ALS DE GEWAARWORDING EEN EMOTIE WORDT?

Het laat-impressionisme
Rond de eeuwwisseling maakt het impressionisme in België een bijzonder interessante ontwikkeling door: geleidelijk aan maakt de gewaardeerde zintuiglijke waarneming plaats voor suggestie en introspectie.
Tekst bij de tentoonstelling
Terwijl het impressionisme plaatsmaakt voor andere kunststromingen als fauvisme en art nouveau blijven enkele Belgische kunstenaars zich richten op een esthetiek die aansluit bij impressionisme en luminisme. Een voorbeeld daarvan is William Degouve de Nuncques, terwijl Théo Van Rysselberghe en Georges Lemmen allebei het neo-impressionisme in strikte zin de rug toekeren.
Bij een aantal krijgen de schilderijen geleidelijk een symbolistische inslag, in schril contrast met de stralende spontaniteit van het prille impressionisme. In hun werk verkiezen ze een verstilde, mysterieuze en introspectieve sfeer, waarbij suggestie en verinnerlijkte emotie gaandeweg in de plaats komen van zintuiglijke waarneming.
Onder hen bevinden zich ook schilders van de tweede Latemse School. Van eind negentiende eeuw tot de Eerste Wereldoorlog vestigden zich verschillende kunstenaarsgeneraties in Sint-Martens-Latem, aan de oevers van de Leie. Gent werd toen door Verhaeren omschreven als een 'ongebreideld uitdijende stad', waar als gevolg van de industrialisatie sociale onrust heerste. Op nauwelijks enkele kilometers daarvandaan leek het dorp wel een oase van rust.
Na de eerste generatie, die van het mystieke symbolisme, kwam er begin twintigste eeuw een nieuwe, met de schilders Constant Permeke, Frits Van den Berghe en Gustaaf en Léon De Smet. Allen ontvluchtten ze de Gentse drukte en waren op zoek naar het licht en een eenvoudiger levensstijl. Het betrof veeleer een kunstenaarskolonie dan een school. De leden putten zonder onderscheid uit impressionisme en symbolisme, in een poging recht te doen aan door twijfel overmande subjecten. Twijfel aan de vooruitgang, maatschappelijke onrust en angst voor de toekomst versmolten tot een verward (voor)gevoel, dat een tragische bevestiging zou vinden in de Eerste Wereldoorlog. Daaruit ontstond tijdens het interbellum het Vlaamse expressionisme.

© Frits Van den Berghe (1883 - 1939 Gent) *Wit interieur*, ca. 1905 Collectie Mudel, Deinze

Belangrijk werk: Frits Van den Berghe, *Wit interieur*, ca. 1905
Van den Berghe was een vooraanstaand figuur in de tweede Latemse School. Hij begon als impressionist en ontwikkelde tijdens de Eerste Wereldoorlog een eigen expressionistische visie.
Wit interieur is een mooi voorbeeld van zijn eerste, luministische periode. Door het subtiele gebruik van kleurverloop was zijn werk doordachter en minder realistisch dan dat van zijn luministische collega's. Bruine, oranje en blauwgrijze tinten overheersen. Tussen de licht pointillistische verfstreken worden de kleuren hier en daar lichter, los van elke directe lichtbron. Door de onderzoekende blik waarmee de schilder naar zijn omgeving kijkt, krijgt de sfeer iets symbolistisch.

🚀 IN ACTIE (in de zaal)

👥 Doelgroep
Leerlingen van het voortgezet onderwijs
Aangepast voor het basisonderwijs: vanaf 8 jaar

🔎 Aangewende vaardigheden
Kunstwerken vergelijken; overeenkomsten en verschillen herkennen; keuzes op het gebied van kleur, licht en compositie observeren; een interpretatie formuleren op basis van visuele aanwijzingen

🎯 Doel
Begrijpen dat het impressionisme geen vaststaand model is: Belgische kunstenaars maken zich bepaalde principes eigen – licht, kleur, het schilderen in de openlucht, sensatie – en ontwikkelen deze verder in de richting van het luminisme, het symbolisme of het fauvisme.

💬 Kernvraag
Hoe geven Belgische kunstenaars een eigen draai aan het impressionisme?
Praktische toepassing in de tentoonstelling
Kies **twee werken van Belgische kunstenaars** in dit laatste deel, waaronder ***Wit interieur*** van Frits Van den Berghe.
Vraag de leerlingen te onderzoeken wat in deze werken aan het impressionisme doet denken en wat ervan lijkt af te wijken.

Wat doet denken aan het impressionisme	Wat nieuw of anders lijkt
licht	sfeer
kleur	emotie
zichtbaar detail	vereenvoudiging/ kleurverlopen
observatie van de werkelijkheid	persoonlijke interpretatie
gevoel	symboliek

Stel vervolgens de volgende **vragen**:
- Welke elementen doen je denken aan de impressionistische werken die je eerder hebt gezien?
- Wat is er veranderd in de manier waarop de werkelijkheid wordt weergegeven?
- Welke rol speelt het licht nog in deze werken?
- Welke rol lijken sfeer of emotie nu in te nemen?
- Wat leert deze ontwikkeling ons over de manier waarop Belgische kunstenaars zich het impressionisme eigen maken?

Bij *Wit interieur* valt op dat de kleuren op sommige plaatsen lichter worden zonder dat dit noodzakelijkerwijs overeenkomt met een herkenbare lichtbron, en dat de sfeer een meer vragende dimensie krijgt.

Aangepast voor het basisonderwijs
Kies een impressionistisch werk en een werk uit deze laatste sectie.
Vraag: **wat is nog hetzelfde? Wat is er veranderd?**
De leerlingen kiezen vervolgens **een kleur** die volgens hen kenmerkend is voor elk van de twee werken en lichten hun keuze toe.

4.7. WANNEER HOUDT KLEUR OP DE WERKELIJKHEID WEER TE GEVEN?

Het fauvisme en kleur als ervaring
In dit laatste deel is de vraag niet langer alleen: 'Hoe kunnen we het licht correct weergeven?'', maar geleidelijk aan: **'Waarom zou kleur moeten overeenkomen met wat wij als de werkelijkheid beschouwen?''**
Het fauvisme vormt zo een keerpunt: kleur kan zich geleidelijk aan losmaken van haar beschrijvende functie.
Tekst bij de tentoonstelling
Rond de eeuwwisseling had het impressionisme zich doorgezet als de strijdbare uitdrukking van het modernisme. Octave Maus vond dat het tijd werd voor een soort balans van twintig jaar activiteit. De salons van La Libre Esthétique in 1904 en 1905 waren gewijd aan de verschillende vormen van impressionisme. Het betrof geen 'zwanenzang', maar een poging om de erfenis van de avant-garde te bepalen.
Want het impressionisme was nog niet uitgepraat. Juist dan kreeg de impressionistische esthetiek een nieuwe impuls die haar tot vlak tegen de abstractie bracht. In de 'cage aux fauves' (kooi met wilde dieren) op de Parijse Salon d'Automne in 1905 deden André Derain, Henri Matisse en Georges Braque met hun zuivere kleuren de voorwerpen zo schitteren dat elke band met uit- of afbeelding werd doorgeknipt.
Maus was overtuigd. Een jaar later presenteerde hij op de salon van La Libre Esthétique een reeks schilderijen van Matisse, en in 1907 ook van Derain en Vlaminck. Daarna ontstond een lokale vorm, het zogeheten 'Brabantse fauvisme', met Rik Wouters, Ferdinand Schirren, Fernand Verhaegen en anderen. De fauvisten deden de voorwerpen nooit helemaal verdwijnen, maar in hun kleurbenadering werd licht weer synoniem voor levensvreugde, liefde en hoop. Die waarden zouden evenwel niet bestand blijken tegen de wereldbrand die in augustus 1914 uitbrak.
Belangrijk werk: Rik Wouters, *Middag in Amsterdam*, 1915
Zoals in het grootste deel van Rik Wouters' oeuvre staat in *Namiddag in Amsterdam* Nel Duerinckx centraal, zijn echtgenote, muze en model. Liefde was zijn centrale thema en bepaalde ook zijn gebruik van stralende, zuivere kleuren. Die drukten bij hem levensvreugde uit, veeleer dan een woeste vuurgloed waarin de voorwerpen opbranden. Op deze dag in 1915 was de voortrekker van het 'Brabantse fauvisme' evenwel aan zijn levensavond toe. Hij verbleef toen in ballingschap in Nederland, maar was al ziek en zou op 11 juli 1916 overlijden in Amsterdam. Rik Wouters' manier van schilderen had ook iets sculpturaals. Het leek wel alsof hij met kleurblokken in min of meer ruwe staat wilde vormgeven aan overvloedige energie. Die energie was ook voelbaar in zijn keuze voor levendige en scherpe kleuren: 'fauvistisch' maar geweldloos, in een harmonisch streven dat synoniem is met liefde.

© Rik Wouters, *Après-midi à Amsterdam*, 1915. Musée des Beaux-Arts/La Boverie, Ville de Liège.

🚀 **IN ACTIE (in de zaal)**

👥 **Publiek**
Leerlingen van het voortgezet onderwijs
Aangepast voor de basisschool: vanaf 8 jaar

🔎 **Aangewende vaardigheden**
Kunstwerken vergelijken; verschillen tussen afbeelding en werkelijkheid herkennen; het expressieve gebruik van kleur analyseren; een interpretatie onderbouwen

🎯 **Doel**
De leerlingen laten zien hoe kleur geleidelijk **aan niet langer de in de werkelijkheid waargenomen kleuren weergeeft, maar een expressieve keuze wordt**.

💬 **Kernvraag**
Hoe verandert kleur onze manier om de werkelijkheid te zien?
Uit te voeren activiteit: **moet kleur op de werkelijkheid lijken?**
Kies een fauvistisch kunstwerk en vraag de leerlingen een kleur te zoeken die volgens hen bijzonder ver afstaat van wat ze in de werkelijkheid zouden verwachten.

Te stellen vragen:
- Welke kleuren herkennen jullie?
- Welke kleuren verrassen jullie?
- Welk effect hebben deze kleuren op jullie beleving van het tafereel?
- Welke emoties of gevoelens kunnen deze kleurkeuzes oproepen?
- Hoe beïnvloedt kleur de weergave van de werkelijkheid?

Aanpassing voor het basisonderwijs: vraag de leerlingen om **een kleur** te kiezen **die ze in het kunstwerk 'normaal' vinden en een kleur die ze 'verrassend' vinden**, en vervolgens hun keuze toe te lichten.

NA HET BEZOEK – CREËEREN EXPERIMENTEREN, VERBANDEN LEGGEN

De hieronder gepresenteerde pedagogische activiteiten zijn bedoeld als mogelijke vervolgactiviteiten in de klas na het bezoek aan de tentoonstelling. Het kan gaan om creatieve activiteiten, experimenten of een focus op een bepaald aspect van het parcours.

➡️ Focus – schilderkunst en muziek: een indruk weergeven

Door het verband te leggen tussen het impressionisme in de schilderkunst en de muziek van **Claude Debussy** kunnen we een gemeenschappelijke transformatie van de artistieke praktijk aan het einde van de 19e eeuw onder de loep nemen: hoe kan een kunstwerk **een gewaarwording, een licht of een sfeer weergeven in plaats van de werkelijkheid getrouw af te beelden**?
Luisterfragmenten uit *Prélude à l'après-midi d'un faune* (1894) of *La Mer* (1905) kunnen zo worden vergeleken met de werken in de tentoonstelling. Zonder een strikte gelijkstelling te maken tussen het impressionisme in de schilderkunst en het 'muzikale impressionisme', kunnen we de middelen vergelijken die beide kunstvormen gebruiken om een indruk **van licht, beweging, sfeer en subjectiviteit** te creëren.

🎵 **Activiteit – naar een schilderij luisteren**

Vraag de leerlingen na het beluisteren van een kort fragment van Debussy:

- Welke beelden of gevoelens roept deze muziek op?
- Welke sfeer roept deze muziek op?
- Welke kleuren zouden jullie ermee associëren?
- Hoe kan muziek een landschap of licht suggereren zonder deze direct weer te geven?

→ Mogelijke antwoorden: het ritme, de nuances, de klankkleuren, de toonhoogtes en de contrasten om een sfeer te creëren of een gevoel op te roepen. Zachte, aanhoudende klanken kunnen bijvoorbeeld rust of diffuus licht suggereren, terwijl variaties in ritme, intensiteit of klankkleur de beweging van water, de wind of veranderingen in het licht kunnen oproepen.
Vraag de leerlingen vervolgens, eventueel verdeeld in kleine groepjes, om het muziekfragment te vergelijken met een werk uit de tentoonstelling. Ze motiveren hun keuze en beantwoorden de volgende vraag: **hoe slagen de schilder en de componist erin om, elk met hun eigen taal, iets te laten voelen in plaats van het alleen maar weer te geven?**

Variant: vraag de leerlingen om een muziekstuk te koppelen aan een schilderij dat ze tijdens de tentoonstelling hebben ontdekt. Ze motiveren hun keuze.

➡️ Focus – waar zijn de vrouwen?

De aanwezigheid van vrouwelijke kunstenaars in het Belgische impressionisme biedt aanleiding tot een reflectie die verder reikt dan alleen de kunstgeschiedenis: **wie kan kunstenaar worden, onder welke voorwaarden, met welke middelen en welke erkenning?**
Het geval van Anna Boch is bijzonder interessant, aangezien zij tegelijkertijd kunstenares, lid van Les XX, verzamelaarster en mecenas was. Andere kunstenaars zoals Jenny Montigny, Anna De Weerdt of Yvonne Serruys krijgen geleidelijk aan meer erkenning, dankzij solotentoonstellingen en onderzoeksprojecten die deze kunstenaars, die te lang door de kunstgeschiedenis zijn genegeerd, uit de schaduw halen.
Deze invalshoek kan in verschillende disciplines worden benut, met elkaar aanvullende benaderingen.

🔗 Uitbreiding 1 – geschiedenislessen/historische opleiding
*Deze uitbreiding kan worden ingepast in de geschiedenislessen die gewijd zijn aan **de sociale en culturele veranderingen in de Europese samenlevingen in de 19e eeuw**, met name aan de ontwikkelingen in de positie van vrouwen en de toegang tot instellingen.*
De geschiedenis van vrouwelijke kunstenaars biedt de mogelijkheid om vanuit een concreet geval een bredere vraag te stellen: **hoe veranderen de maatschappelijke transformaties geleidelijk aan de mogelijkheden die aan vrouwen worden geboden?**
De officiële Academie bleef tot 1889 gesloten voor vrouwen. Vrije ateliers boden alternatieve opleidingsmogelijkheden, maar de toegang tot het kunstenaarschap bleef sterk afhankelijk van de sociale achtergrond, de netwerken en de middelen waarover elke vrouwelijke kunstenaar beschikte.

ACTIVITEIT – Een parcours vol obstakels?

Laat de leerlingen de volgende stappen in een artistieke loopbaan doorlopen:
opleiden → produceren → exposeren → verkopen → erkenning krijgen → opgenomen worden in collecties → een plaats veroveren in de kunstgeschiedenis
Aan de hand van het traject van twee kunstenaars – bijvoorbeeld **Anna Boch en Théo Van Rysselberghe** voor het impressionisme of Marthe Donas en Victor Servranckx voor het kubisme en de abstractie – vraag de leerlingen om voor elk van deze stappen het volgende te identificeren:

- de mogelijkheden die zich aan de kunstenaar voordoen
- eventuele obstakels
- de benodigde middelen
- de rol van de familie- en sociale omgeving
- het belang van artistieke netwerken

Samenvattende vraag:
Hoe beïnvloeden de sociale omstandigheden van een bepaald tijdperk de mogelijkheden om kunstenaar te worden en carrière te maken?
→ Het doel is duidelijk te maken dat de afwezigheid of geringe zichtbaarheid van bepaalde categorieën kunstenaars in de kunstgeschiedenis niet uitsluitend kan worden verklaard door hun artistieke productie: **ook de voorwaarden voor toegang tot opleidingen, netwerken, tentoonstellingen en erkenning spelen een rol.**

Variant: dezelfde oefening kan ook worden gedaan voor andere domeinen, zoals bijvoorbeeld literatuur of muziek. De kwestie van het gebruik van mannelijke pseudoniemen door vrouwen om vrij te kunnen creëren, kan ook deel uitmaken van een bredere reflectie.

🔗 **Uitbreiding 2 – lessen maatschappijleer**
*Dit thema kan worden behandeld in het kader van de **sociale wetenschappen**, met name rond de begrippen **socialisatie, sociale rollen, status, normen en ongelijkheden**.*
Het parcours van vrouwelijke kunstenaars biedt de mogelijkheid om vanuit een concrete historische situatie te onderzoeken hoe een samenleving **verschillende rollen en mogelijkheden** toekent **op basis van geslacht en sociale achtergrond**. Het geval van Anna Boch is bijzonder interessant: haar parcours laat zien dat iemands mogelijkheden niet alleen afhangen van zijn of haar geslacht, maar ook **van zijn of haar sociale achtergrond, economische middelen en netwerken**.

ACTIVITEIT – Welke rol voor welke kunstenaar?

Laat de leerlingen verschillende profielen van 19e-eeuwse kunstenaars zien (of vraag hen deze te presenteren), waarbij je enkele kenmerken varieert:
- vrouw/man
- bevoorrechte/minder bevoorrechte sociale achtergrond
- familie van kunstenaars/familie buiten de kunstwereld
- toegang tot een kunstopleiding/geen institutionele opleiding
- uitgebreide artistieke netwerken/beperkte netwerken
- Vraag de leerlingen om de middelen te benoemen waarover iedereen beschikt om een carrière op te bouwen.

Vervolgens kunnen de volgende begrippen worden geïntroduceerd:
status → sociale rol → normen → middelen → netwerken → ongelijkheden

Samenvattende vraag
Hoe beïnvloeden de sociale omgeving en de rollen die aan vrouwen en mannen worden toegekend de mogelijkheden om een artistieke carrière op te bouwen?

Vervolgmogelijkheid
Deze activiteit kan worden uitgebreid met een reflectie over **genderstereotypen**: hoe beïnvloeden deze de beeldvorming in de kunst? Hoe bepalen ze onze manier om de wereld te zien? Welke gevolgen hebben ze vandaag de dag voor de museumcollecties en voor de kunstmarkt?

Uitbreiding 3 – Franse les: een toespraak over kunst lezen en analyseren

Het gaat er hier om verder te gaan dan het analyseren van beelden en aandacht te besteden aan **de manier waarop over een kunstwerk en de kunstenaar wordt gesproken**, en aan **de voorstellingen** die via de taal kunnen worden gecreëerd.

ACTIVITEIT – Hoe spreken we over kunstenaars?

Geef de leerlingen een klein aantal teksten over verschillende kunstenaars uit dezelfde periode: museumteksten, kunstrecensies, krantenartikelen, biografieën of catalogi.
Vraag hun om het volgende te identificeren:

- de informatie die over de kunstenaar wordt gegeven
- de kwaliteiten die worden benadrukt
- de woordkeuze die wordt gebruikt om over zijn of haar werk te spreken
- de aandacht die aan zijn of haar privéleven wordt besteed
- de aandacht die wordt besteed aan zijn opleiding en carrière
- de manier waarop de auteur de waarde van het werk onderbouwt

Vervolgens kunnen de leerlingen twee teksten vergelijken die gewijd zijn aan een mannelijke en een vrouwelijke kunstenaar. Een bijzonder interessant voorbeeld is dat van Auguste Rodin en Camille Claudel. Alleen al aan de hand van de titels van de (zelfs recente) werken die aan hen zijn gewijd komen de verschillen in behandeling vrij duidelijk naar voren (bijv.: het gebruik van alleen de voornaam voor de vrouwelijke kunstenaar *versus* de achternaam voor de mannelijke kunstenaar, het gebruik van een pejoratief bijvoeglijk naamwoord in verband met de persoonlijkheid van de ene *versus* een melioratief bijvoeglijk naamwoord in verband met het 'genie' van de andere).

Samenvattende vraag
Hoe draagt de taal die wordt gebruikt om over een kunstenaar te spreken bij aan het opbouwen van zijn of haar imago en zijn of haar plaats in de kunstgeschiedenis?
Deze activiteit biedt met name de mogelijkheid om te werken aan het **kritisch lezen van documenten**, het herkennen van het standpunt van een auteur, het onderscheid tussen **informatie, oordeel en interpretatie**, en de manier waarop woordkeuzes de beeldvorming van een persoon beïnvloeden.

Variant in schriftelijke productie
Vraag de leerlingen zelf een korte museumtekst te schrijven over een kunstenares uit de tentoonstelling, waarbij ze ervoor moeten zorgen dat ze:

- haar artistieke loopbaan beschrijven
- haar praktijk in een context plaatsen
- haar werk niet reduceren tot haar status als vrouw
- feitelijke informatie onderscheiden van interpretaties

➡️ Focus – neo-impressionisme en industrialisatie

🔗 Uitbreiding 1 – geschiedenisles/historische vorming

*Deze uitbreiding blijkt bijzonder relevant voor de **geschiedenisles**, en met name voor het thema 'Technologieën en levenswijzen' in het secundair onderwijs (FWB).*

De tentoonstelling legt zelf een verband tussen de ontwikkeling van het neo-impressionisme en de industriële beschaving: de transformatie van landschappen, de ontwikkeling van voorsteden, de aanwezigheid van fabrieken, sociale vraagstukken en stedelijke moderniteit zijn allemaal onderwerpen die verband houden met de industriële revoluties van de 19e en 20e eeuw, en met de innovaties die daaruit voortvloeiden (onder andere de spoorwegen, de stoommachine en elektriciteit).
Dit kan een interessant uitgangspunt vormen voor historische lessen over de veranderingen in stedelijke ruimtes, de levens- en arbeidsomstandigheden en de industriële ontwikkeling.

🔗 Uitbreiding 2 – FMTTN

*Dit aandachtspunt kan ook worden benut binnen het **FMTTN-programma** (handvaardigheid, techniek, technologie en digitale vaardigheden).*

De industrialisatie heeft in de 19e eeuw de materiële omstandigheden van de artistieke praktijk ingrijpend veranderd. De opkomst van nieuwe materialen, gereedschappen en processen vergemakkelijkt met name het schilderen in de openlucht en stelt kunstenaars in staat om te experimenteren met nieuwe manieren van werken.
De **flexibele metalen verftube**, die vanaf het midden van de 19e eeuw op de markt kwam, vormde een belangrijke innovatie: verf kon voortaan gemakkelijker worden vervoerd en bewaard, wat het werken buiten het atelier vergemakkelijkte. Deze ontwikkeling ging gepaard met de opkomst van het landschapsschilderij en, in bredere zin, met de belangstelling van kunstenaars voor de directe waarneming van de wereld.
Wetenschappelijke en technische vooruitgang heeft ook invloed op de **productie en verspreiding van kleuren**. Onderzoek naar pigmenten, fabricageprocessen en de commercialisering van nieuwe kleuren breidt het beschikbare palet voor kunstenaars geleidelijk uit.
In de context van het neo-impressionisme biedt deze geschiedenis de mogelijkheid om de relaties tussen **wetenschap, techniek en artistieke creatie** in bredere zin te onderzoeken: hoe kunnen nieuwe kennis, nieuwe materialen of nieuwe hulpmiddelen een artistieke praktijk veranderen?
Vanuit deze vraag kunnen de leerlingen worden gestimuleerd om:

- **een technische innovatie te identificeren** en te begrijpen op welk probleem deze een antwoord biedt
- Bijvoorbeeld: nieuwe vervoermiddelen (zelfrijdende auto's), camera's, nieuwe druktechnieken (3D-printers)
- de **materialen en hulpmiddelen** te observeren die kunstenaars door de eeuwen heen hebben gebruikt

na te denken over de verbanden tussen **behoefte, uitvinding en gebruik**

En zich de vraag te stellen: in hoeverre beantwoordt wat we vandaag de dag creëren nog steeds een behoefte (>< creëert het een nieuwe behoefte om de consumptiemaatschappij in stand te houden)? Bijvoorbeeld: nieuwe huishoudelijke apparaten, nieuwe technologieën enz.
de gereedschappen en technieken van de schilderkunst in de 19e eeuw te **vergelijken** met die van vandaag (bijv. digitale kunst)

🔗 **Uitbreiding 3 – lessen kunstgeschiedenis of Frans (vaardigheid: het beeld lezen)**
Maximilien Luce, *Fabriek in Charleroi*, 1903
Het werk roept een interessante vraag op: **waarom kiest een kunstenaar die geïnteresseerd is in licht ervoor om een fabriek te schilderen?**
→ Mogelijk antwoord: omdat de fabriek een **nieuw landschap** biedt, waar het **licht zich vermengt met de rook**, de industriële vormen en de veranderingen in de lucht en de atmosfeer.
→ Het industriële landschap kan dan worden vergeleken met de landschappen uit het eerste deel.

ACTIVITEIT – Voor/na
Deel twee kunstwerken uit:
een natuurlandschap
een industrieel landschap
Vraag de leerlingen om het volgende aan te wijzen:

	Natuurlandschap	Industrieel landschap
dominante vormen		
kleuren		
lichtbronnen		
beweging		
menselijke aanwezigheid		
verandering van het landschap		

Samenvattende vraag: hoe verandert de industrialisatie zowel wat kunstenaars zien als de manier waarop ze ernaar kijken?
→ Mogelijk antwoord: de industrialisatie introduceert nieuwe motieven – fabrieken, schoorstenen, rook, spoorwegen, steden – en verandert tegelijkertijd de visuele ervaring: nieuwe vormen, nieuwe lichtval, nieuwe contrasten en nieuwe sferen worden onderwerpen van observatie en schilderkunst.

🎨 Creatieve activiteit – van het waargenomen landschap naar het geschilderde landschap

In verband met de zaal gewijd aan het landschap in het tentoonstellingsparcours

Doel
Begrijpen dat een geschilderd landschap altijd een **constructie** is **die voortkomt uit een bepaalde blik**, en experimenteren met de invloed van het gezichtspunt, het beeldkader en de manier van weergeven.

Activiteit
Laat de leerlingen uitgaan van hetzelfde landschap — gefotografeerd vanaf het schoolplein, vanuit een raam of vanuit een nabijgelegen plek — en vraag hen om daar **twee verschillende afbeeldingen** van te maken.

- Geef in de eerste voorrang aan een nauwkeurige en gedetailleerde weergave.
- In de tweede weergave moeten ze het beeldkader, het gezichtspunt of de manier waarop ze kleur aanbrengen aanpassen om zo een meer **persoonlijke indruk van de plek** weer te geven.

Vergelijk vervolgens de werken:
Hoe kunnen twee afbeeldingen van hetzelfde landschap verschillende realiteiten laten zien?
→ Dit sluit direct aan bij de tekst in de tentoonstellingszaal over landschapsschilderkunst als **'vrije en individuele interpretatie van de natuur'** en bij het idee van de schilder die zijn atelier verlaat om in direct contact met het landschap te werken.

🎨 Creatieve activiteit – het landschap vanuit drie perspectieven (in de klas)

In verband met de tentoonstellingszaal 'Les XX en het impressionisme'
Kies hetzelfde landschap — gefotografeerd vanaf het schoolplein, vanuit een raam of in de directe omgeving.
De leerlingen moeten het drie keer weergeven:
als een kaart: alles identificeren en lokaliseren
als een foto: proberen weer te geven wat zichtbaar is
als een impressie: alleen behouden wat hen essentieel lijkt
Vergelijk de drie werken.
Vraag ter reflectie en gezamenlijke bespreking: Wat is er veranderd toen jullie niet meer probeerden alles weer te geven?

💡 De activiteit kan worden vereenvoudigd tot **'Ik zie//ik voel/ik kies''**
De leerlingen tekenen een landschap (of krijgen een afbeelding) en omcirkelen drie elementen die zij onmisbaar vinden om hun ervaring van de plek te herkennen.

🎨 Creatieve activiteit – de sfeer schilderen

In verband met de zaal gewijd aan het luminisme in het tentoonstellingsparcours

Doel
Begrijpen dat licht kan worden gesuggereerd door **de effecten** ervan **op kleuren, schaduwen, weerspiegelingen en de sfeer**.

Activiteit
Laat de leerlingen dezelfde landschapsfoto zien onder verschillende lichtomstandigheden – bijvoorbeeld 's ochtends, 's middags en 's avonds.
Elke leerling kiest een van de drie foto's en geeft deze, met behulp van kleurpotloden, waterverf of pastelkrijt, uitsluitend weer in **kleuren**, zonder de voorwerpen nauwkeurig te willen namaken.
Vervolgens worden de werken van de leerlingen vergeleken, waarbij wordt nagedacht over de manier waarop **kleuren het licht en de sfeer van hetzelfde landschap kunnen veranderen**.
Zo krijg je een goed beeld van de verschillen in **lichttinten** op elk moment van de dag. Dit helpt je om de begrippen **'koud licht', 'warm licht', 'blauw uur'** (vlak voor zonsopgang of vlak na zonsondergang) en **'gouden uur'** (vlak na zonsopgang of vlak voor zonsondergang) te begrijpen.

🎨 Creatieve activiteit – het 'valse' portret

In verband met het fauvisme
De leerlingen kiezen een alledaags voorwerp:
- een kopje
- een schoen
- een plant
- een stoel

Ze tekenen het eerst met 'realistische' kleuren.
Vervolgens een tweede keer met de volgende regel: **geen enkele kleur mag overeenkomen met die van het echte voorwerp.**
Deze activiteit maakt het mogelijk een essentieel onderscheid duidelijk te maken: **weergeven ≠ reproduceren.**

🧪 Experiment – Prisma: licht, kleur en wetenschap

Kan dienen als alternatief voor het interactieve onderdeel van de tentoonstelling
Een **prisma** is een doorzichtig voorwerp waarmee de opsplitsing van wit licht in verschillende gekleurde stralen zichtbaar wordt gemaakt. Wanneer een bundel wit licht door een prisma gaat, wordt deze gebroken. Omdat de verschillende golflengten waaruit wit licht bestaat niet op precies dezelfde manier worden afgebogen splitsen ze zich en worden ze waarneembaar in de vorm van een **kleurenspectrum**.
Het hieronder voorgestelde experiment biedt de gelegenheid om een essentiële vraag aan de orde te stellen voor het begrijpen van het onderzoek van de neo-impressionisten: **hoe kan wit licht de verschillende kleuren onthullen waaruit het bestaat?**
Er mag evenwel geen directe gelijkstelling worden gemaakt tussen de werking van een prisma en de werkwijze van de neo-impressionistische schilders. **Het prisma splitst de verschillende componenten van het licht. De 'divisée-toets' daarentegen plaatst kleurpigmenten naast elkaar op een schilderijoppervlak.** In beide gevallen staan het licht en de waarneming van kleuren centraal in de ervaring, maar de verschijnselen die hierbij een rol spelen, zijn verschillend.
Te doen: ontleden, naast elkaar plaatsen, opnieuw samenstellen
Met dit experiment kunnen de relaties tussen **licht, kleur en waarneming** in de klas worden besproken.

1. Het licht ontleden
Benodigdheden:
een prisma van glas of doorzichtig plastic
een witte lichtbron (bijvoorbeeld: **een zaklamp met wit licht**, **een witte ledlamp** of **zonlicht** als de omstandigheden het toelaten)

Praktische tips:
- Om het spectrum beter waarneembaar te maken, plaats je de lichtbron zo dat een **relatief smalle lichtstraal** door het prisma gaat en het gebroken licht op een **wit oppervlak** (vel papier, muur of scherm) projecteert.
- Het experiment werkt het beste in een **slecht verlichte ruimte**, zodat het spectrum beter zichtbaar is. Als je een zaklamp gebruikt, kun je met een stuk karton met een gaatje erin een smallere lichtbundel produceren.

Vragen die je kunt stellen:
- Wat zie je als het licht door het prisma gaat?
- Waar komen de verschillende kleuren vandaan die we waarnemen?
- Welke rol speelt het prisma bij het ontstaan van deze kleuren?
- Wat betekent 'licht ontleden' in dit verband?

Het doel is duidelijk te maken dat het prisma **de kleuren niet produceert**: het maakt het mogelijk de verschillende gekleurde componenten van het licht te scheiden en zichtbaar te maken.

2. De interactie tussen kleuren observeren

Laat de leerlingen kleine kleurstalen zien en laat ze deze achtereenvolgens bekijken tegen een achtergrond of in de buurt van verschillende kleuren.

Vragen die je kunt stellen:
- Hoe verandert de waarneming van eenzelfde kleur wanneer de kleuren eromheen worden aangepast?
- Welke effecten hebben kleuren die naast elkaar worden geplaatst op elkaar?

Op deze manier kan op eenvoudige wijze het idee worden geïntroduceerd dat **de waarneming van een kleur ook afhangt van de kleuren eromheen**, een principe dat van bijzonder belang zal zijn in het onderzoek van de neo-impressionisten en in het werk van Michel-Eugène Chevreul over het gelijktijdige kleurcontrast.

3. Naast elkaar plaatsen en opnieuw samenstellen
Laat een reproductie van een neo-impressionistisch of pointillistisch werk zien en laat de leerlingen het vanaf verschillende afstanden bekijken.
Op ongeveer 10 cm:
- Wat valt er op als je het werk van heel dichtbij bekijkt?
- Hoe zijn de kleuren op het doek gerangschikt?

Op ongeveer 2 meter afstand:
- Hoe verandert onze waarneming van het beeld naarmate we verder weg gaan staan?
- Wat gebeurt er met de kleurvlakken die je van dichtbij ziet?

Doel van de oefening: de kijkafstand tot een **variabele van het experiment** maken. De afzonderlijke kleurvlakjes die je van dichtbij waarneemt, hebben de neiging om visueel samen te smelten naarmate je verder weg gaat staan.
We kunnen dan terugkeren naar de werkwijze van de neo-impressionisten: in plaats van de kleuren systematisch op het palet te mengen experimenteren zij met het **naast elkaar plaatsen van kleurvlakken**, waarbij zij zich richten op de effecten die ontstaan door de waarneming op afstand.

Samenvattende vraag: hoe ontstaat kleur in het neo-impressionisme uit de ontmoeting tussen de geschilderde toetsen en de blik van de toeschouwer?
Deze vraag maakt het mogelijk om van het wetenschappelijk experiment terug te keren naar het kunstwerk en de actieve rol van de toeschouwer in de waarneming van het schilderij te onderzoeken.
→ Mogelijk antwoord: de kleuren zijn **materieel aanwezig op het doek** in de vorm van afzonderlijke pigmentvlekken, maar de waarneming ervan hangt af van de blik van de toeschouwer: afhankelijk van de kijkafstand kunnen de vlekken afzonderlijk worden waargenomen of hebben ze de neiging om visueel samen te smelten. De waargenomen kleur is dus het resultaat van de interactie tussen **wat de schilder op het doek aanbrengt en de manier waarop de toeschouwer ernaar kijkt**.

📝 Samenvattende activiteit: belgitude en impressionisme

Doel: begrijpen hoe het impressionisme door verschillende kunstenaars en in verschillende contexten in België wordt getransformeerd

Activiteit – één en hetzelfde verhaal, verschillende wegen
De leerlingen worden in kleine groepjes verdeeld en krijgen elk **een Belgische kunstenaar uit het parcours** toegewezen:

- James Ensor
- Anna Boch
- Théo Van Rysselberghe
- Emile Claus
- Jenny Montigny
- Frits Van den Berghe
- Rik Wouters

Elke groep krijgt een werk van de kunstenaar toegewezen of kiest er zelf een uit en moet een kort werkblad invullen door de volgende vragen te beantwoorden:

- Welk **aspect** van het impressionisme heeft deze kunstenaar overgenomen? → licht/kleur/plein air/penseelstreek/het moderne leven/sensatie ...
- Wat **verandert** hij of laat hij achterwege? → onderwerp/kleur/penseelstreek/realisme/licht/sfeer ...
- Met welke andere **stroming** gaat zijn werk een dialoog aan? → neo-impressionisme/luminisme/symbolisme/fauvisme/expressionisme ...

Welk **woord** vat zijn persoonlijke manier om dit erfgoed te transformeren het beste samen?
Vervolgens stelt elke groep haar kunstenaar voor in maximaal **drie tot vijf minuten**.
Vervolgens worden de kunstenaars op een grote **tijdlijn** geplaatst die de verschillende kunststromingen weergeeft die tijdens het tentoonstellingsparcours aan bod zijn gekomen:
landschapsschilderkunst → impressionisme → neo-impressionisme → luminisme → laat-impressionisme → fauvisme → expressionisme

Samenvattende vraag
Hoe verandert het impressionisme onder invloed van de Belgische kunstenaars?
Mogelijke antwoord:
Uit de bekeken werken blijkt dat de Belgische kunstenaars **bepaalde principes** uit het impressionisme overnemen en deze tegelijkertijd **aanpassen** aan hun eigen **zoektocht**, hun **onderwerpen** en hun **context**. In de loop van de tijd leiden deze aanpassingen tot **verschillende stromingen**, van het neo-impressionisme tot het luminisme, het symbolisme en het fauvisme.

📝 Samenvattende opdracht: mindmap van de tentoonstelling

Wat onthouden we?
Terug in de klas komen we terug op de vragen die als leidraad dienden bij de verkenning van de tentoonstelling:
a. Hoe leren we anders naar de natuur te kijken? (// Het landschapsschilderij)
b. Wat betekent het om modern te zijn? (// Les XX en het impressionisme)
c. Wat kan de schilderkunst van de wetenschap leren? (// Het neo-impressionisme)
d. Hoe schilder je licht? (// Het luminisme)
e. Wat gebeurt er met het impressionisme als de zintuiglijke waarneming emotie wordt? (// Het laat-impressionisme)
f. Wat gebeurt er als kleur zich losmaakt van de werkelijkheid? (// Het fauvisme)

De klas wordt verdeeld in zes groepen en elke groep krijgt een van de vragen toegewezen. Elke groep moet vervolgens een antwoord op haar vraag formuleren en daarbij een van de volgende presentatievormen kiezen:

- **drie woorden** om samen te vatten wat de groep onthoudt van dit deel van de tentoonstelling
- **een kunstwerk** dat dit idee weergeeft, zonder dat het per se een werk uit de tentoonstelling hoeft te zijn
- **een kleur** die is gekozen om het antwoord te symboliseren, vergezeld van een korte toelichting
- **een experiment of demonstratie** waarmee een in de tentoonstelling ontdekt fenomeen kan worden geïllustreerd
- **een zin** ontleend aan een literaire, filosofische of theoretische tekst, of opgesteld door de groep, die aansluit bij de vraag

Het doel is dus niet om **één enkel 'goed antwoord'** te vinden, maar wel om na te denken over **de manier waarop een idee in verschillende vormen kan worden vertaald**.

Vervolgens presenteert elke groep haar voorstel aan de klas en licht de gemaakte keuzes toe. De antwoorden worden gebundeld tot een **collectieve mindmap van de tentoonstelling**, waardoor de verbanden zichtbaar worden tussen de verschillende manieren om naar de wereld te kijken, deze te schilderen en erover na te denken die in de tentoonstelling worden verkend.

Voorbeeld:

Vorm	Wat de leerling moet doen	Mogelijk antwoord
3 woorden	3 essentiële begrippen benoemen	*natuur – buiten – blik*
een kunstwerk	het idee visueel weergeven	de kleuren van een landschap aanpassen om een nieuwe kijk op de natuur te laten zien
een kleur	een symbolische keuze maken en deze onderbouwen	paars, omdat het aanzet tot nadenken over de gekleurde schaduwen bij de neo-impressionisten
een ervaring	een fenomeen dat in de tentoonstelling is waargenomen benadrukken	kleuraccenten naast elkaar plaatsen op een palet in plaats van ze te mengen
een zin	een idee formuleren of vinden dat de reflectie samenvat	een citaat of een zin die door de groep is bedacht

📝 Quiz aan het einde van het bezoek

Doel: op een snelle en speelse manier nagaan wat de leerlingen hebben onthouden van de tentoonstelling *Het impressionisme, een Belgisch verhaal*. De quiz kan mondeling in groepsverband worden afgenomen of individueel worden uitgedeeld, en vervolgens als uitgangspunt dienen voor een klassikale discussie.
Naam: .....
Klas:.....

Instructie: Lees elke vraag aandachtig. Omcirkel bij de 'waar of onwaar'-vragen je antwoord en motiveer het in één zin.

1° Welke verandering kenmerkt de ontwikkeling van het landschap als zelfstandig genre in België in de 19e eeuw?
□ a) Het landschap wordt voornamelijk een decor voor historische taferelen.
□ b) Het landschap wordt een volwaardig onderwerp, rechtstreeks waargenomen in de natuur.
□ c) Schilders geven het afbeelden van de natuur op en richten zich voortaan op stedelijke taferelen.
□ d) Landschappen worden voortaan uitsluitend in het atelier geschilderd, op basis van een foto.

2° Waar of niet waar? Motiveer je antwoord.
De impressionistische schilders en hun voorgangers, de landschapsschilders, streven er met name naar een directer contact tot stand te brengen tussen de kunstenaar en het afgebeelde motief.
□ waar □ onwaar
Motivering: .....
.....

3° Les **XX**, opgericht in Brussel in 1883, had met name tot doel:
□ a) uitsluitend de traditionele Belgische schilderkunst te verdedigen.
□ b) verschillende stromingen binnen de moderne kunst samen te brengen en Belgische en buitenlandse kunstenaars te presenteren.
□ c) kunstenaars op te leiden in de academische schilderkunst.
□ d) uitsluitend het Belgische landschap te promoten.

4° Welke van de volgende stellingen komen overeen met de kenmerken van het impressionisme die in de tentoonstelling worden getoond? (Meerdere antwoorden zijn mogelijk.)
□ a) de belangstelling voor het moderne leven en het moment
□ b) het belang dat wordt gehecht aan licht en kleur
□ c) een vrijere penseelvoering
□ d) het systematisch naleven van de academische regels
□ e) het verkennen van nieuwe onderwerpen en gezichtspunten

5° Leg in je eigen woorden uit wat de neo-impressionistische schilders beogen wanneer ze kleine kleurvlekjes naast elkaar plaatsen in plaats van alle kleuren op hun palet te mengen.
Antwoord: .....
.....
.....

6° Welke wetenschapper bestudeerde het **gelijktijdige kleurcontrast** en wekte met zijn onderzoek de belangstelling van de neo-impressionisten?
□ a) Louis Pasteur
□ b) Michel-Eugène Chevreul
□ c) Alexander Graham Bell
□ d) Charles Darwin

7 Waar of niet waar? Motiveer je antwoord.
In het neo-impressionisme vermengen de naast elkaar geplaatste kleuren op het doek zich fysiek met elkaar voordat ze door de toeschouwer worden waargenomen. □ waar □ onwaar
Motivering: .....
.....
.....
.....

8° Het **Belgische luminisme** hecht bijzonder belang aan:
□ a) de nauwkeurige weergave van historische figuren.
□ b) de effecten van licht, sfeer en kleur in het landschap.
□ c) het volledig verdwijnen van het landschap.
□ d) het uitsluitend gebruik van zwart en wit.
Welke kunstenaar uit de tentoonstelling wordt nauw geassocieerd met deze stroming?
.....
.....

9° Bekijk een fauvistisch werk uit de tentoonstelling of denk er nog eens over na.
Wat verandert er als kleur niet langer per se hoeft overeen te komen met de kleuren van de werkelijkheid?
Leg dit in je eigen woorden uit en geef eventueel een voorbeeld dat je tijdens het bezoek hebt gezien.
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Voorbeeldoplossing

1. b) Het landschap wordt een volwaardig onderwerp, dat rechtstreeks in de natuur wordt waargenomen. De tentoonstelling toont de ontwikkeling van het landschap als zelfstandig genre vanaf de jaren 1860 en benadrukt het directe contact van de kunstenaar met de natuur.
2. Juist. Eerst het landschapsschilderen en vervolgens het impressionisme hechten veel waarde aan het directe contact met het motief. De kunstenaars verlaten het atelier en schilderen in de openlucht, met name dankzij het gebruik van de flexibele verftube.
3. b) Les XX wordt in 1883 in Brussel opgericht en wil ruimte bieden aan de verschillende modernistische stromingen van die tijd. De eerste tentoonstelling vindt plaats in 1884 en verwelkomt onder meer buitenlandse kunstenaars.
4. a), b), c) en e) De tentoonstelling brengt het impressionisme met name in verband met moderniteit, het schilderen in de openlucht, het moment, het licht, de kleur, een vrijere penseelvoering en nieuwe onderwerpen of gezichtspunten.
5. Antwoordsuggestie: de neo-impressionisten willen de waarneming van de toeschouwer betrekken bij de kleurvorming. Ze plaatsen verschillende kleurstreken naast elkaar, zodat deze van een afstand als één resulterende kleur kunnen worden waargenomen. Termen **als 'optische vermenging**', **'vermenging in het oog**', **'naast elkaar** plaatsen', **'pointillisme'** of **'divisionisme**' zijn aanvaardbaar, op voorwaarde dat de leerling geen fysieke vermenging van pigmenten op het doek beschrijft. De tentoonstellingsteksten leggen met name een verband tussen het onderzoek van Chevreul en Rood en deze ambitie.
6. b) Michel-Eugène Chevreul. Zijn onderzoek naar het gelijktijdige kleurcontrast heeft met name de neo-impressionisten geïnspireerd.
7. Onjuist. De penseelstreken blijven afzonderlijk zichtbaar op het doek. Het naast elkaar plaatsen en de waarneming ervan door de toeschouwer kan een **optische vermenging** teweegbrengen. Het gaat dus niet om een fysieke vermenging van de pigmenten.
8. b) Aan de effecten van licht, sfeer en kleur in het landschap.
Verwachte kunstenaar: **Emile Claus**
Het Belgische luminisme wordt met name geassocieerd met Claus en de kring **Vie et Lumière**. De tentoonstelling benadrukt het belang van het licht en een schilderachtige materie die diffuser is geworden.
9. Mogelijke antwoorden: kleur kan expressiever worden, los van de kleur die in de natuur wordt waargenomen, en zo meer bijdragen aan het overbrengen van een gevoel, een emotie of een sfeer. In het fauvisme laat de zuivere kleur het object 'tot leven komen' en dit kan ertoe bijdragen dat het verder afwijkt van een strikt realistische weergave.

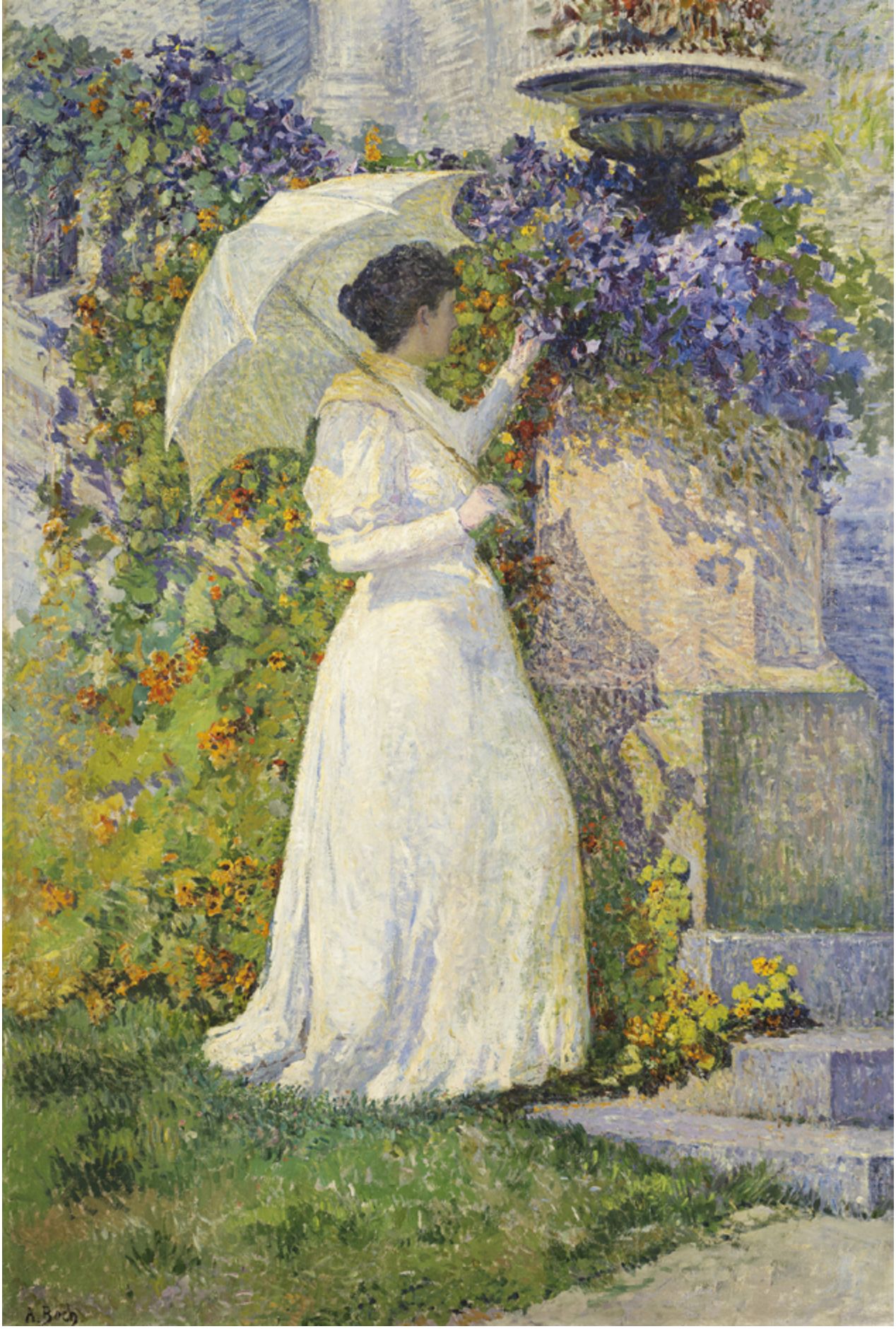

© Anna Boch, *En juin, femme au jardin*, 1894. Collection de la Fédération Wallonie-Bruxelles en dépôt au Musée des beaux-arts de Charleroi

CONCLUSIE VAN HET DOSSIER

Wat als het impressionisme in de eerste plaats een manier van kijken was?
De kunstenaars die in de tentoonstelling worden gepresenteerd vormen geen homogene groep. Ze delen noch één enkele techniek, noch een gemeenschappelijk programma, noch altijd dezelfde opvattingen over kunst.
Toch hebben hun zoektochten één ding gemeen, namelijk een ingrijpende transformatie van de blik op:

- de natuur
- het moderne leven en de industrie
- het licht
- kleuren

In het impressionisme is een schilderij niet alleen een venster op de wereld, maar biedt het ook **een beleving van de wereld**.

WOORDENLIJST/LEXICON

Academisme
Het geheel van **regels**, **conventies** en artistieke praktijken die verband houden met academische instellingen en **het officiële kunstonderwijs in de 19e eeuw**.

Sfeer
Een visuele en zintuiglijke indruk die wordt gewekt door het samenspel van licht, kleuren, vormen, contrasten en ruimte in een kunstwerk. De sfeer komt dus niet alleen overeen met de afgebeelde weersomstandigheden, maar verwijst naar het **gevoel dat het schilderij oproept**. Dit aspect is met name van groot belang in het luminisme.

Avant-garde
Zie ook ***Moderniteit***. Stroming of groep kunstenaars die **breekt met de artistieke conventies van haar tijd en nieuwe wegen wil inslaan**. In de tentoonstelling dragen Les XX en het neo-impressionisme bij aan de vorming van een Belgische artistieke avant-garde, met name door hun bereidheid om te experimenteren en gevestigde modellen in twijfel te trekken.

Beeldkader
Manier om af te **bakenen** wat in een beeld wordt weergegeven. Het beeldkader bepaalt wat de toeschouwer ziet en dus ook wat buiten beeld blijft. In de moderne schilderkunst kan dit bijdragen aan de indruk van een **momentopname**, van een tafereel dat 'op het moment zelf' is vastgelegd.

Chromoluminarisme
Term die door **Georges Seurat** werd gebruikt om zijn schildermethode aan te duiden, gebaseerd op een rationele ordening van kleuren en op de effecten van hun waarneming. De **kleuren** worden **naast elkaar geplaatst** in plaats van op het palet vermengd, zodat hun combinatie door het oog van de toeschouwer tot stand komt. De term werd later vervangen door **neo-impressionisme**.

Les XX
Een kunstenaarsgroep **die in 1883 in Brussel werd opgericht** door twintig onafhankelijke kunstenaars. Les XX organiseert elk jaar een **internationale tentoonstelling** waar Belgische en buitenlandse kunstenaars samenkomen en waar schilderkunst, beeldhouwkunst, muziek, literatuur en decoratieve kunsten met elkaar in dialoog kunnen treden. De groep vormt een van de belangrijkste **platforms voor de verspreiding** van de artistieke avant-garde in België aan het einde van de 19e eeuw.

Gelijktijdig contrast
Een waarnemingsverschijnsel waarbij een kleur anders wordt waargenomen naargelang de kleuren eromheen. De chemicus **Michel-Eugène Chevreul** bestudeerde dit verschijnsel in de 19e eeuw. De neo-impressionisten lieten zich hierdoor inspireren bij het samenstellen van hun **combinaties van complementaire kleuren**.

Zuivere kleur/ongemengde kleur
Kleur die wordt gebruikt zonder te worden geneutraliseerd door een aanzienlijke vermenging met andere pigmenten. In de kunstgeschiedenis speelt de zuivere kleur een essentiële rol, met name in het fauvisme, waar ze zich losmaakt van de kleur zoals die in de werkelijkheid wordt waargenomen.

Divisionisme
Een schilderkundig principe waarbij **kleuren** worden **gescheiden en naast elkaar worden geplaatst** in plaats van ze direct op het palet te vermengen. In het neo-impressionisme is deze kleurindeling met name bedoeld om perceptieve effecten bij de toeschouwer teweeg te brengen. De term verwijst dus veeleer naar een **principe van kleuropbouw** dan naar een specifieke penseelstreek.

Fauvisme
Kunststroming die aan het begin van de 20e eeuw in Frankrijk ontstond, met name rond **Henri Matisse, André Derain en Maurice de Vlaminck**. De fauvisten gebruiken intense kleuren die niet noodzakelijkerwijs overeenkomen met de kleuren die in de werkelijkheid worden waargenomen. In België leidde deze ontwikkeling onder meer tot het **Brabantse fauvisme**, dat werd vertegenwoordigd door onder anderen Rik Wouters en Ferdinand Schirren.

Indruk
Gevoel, waarneming of beleving die wordt opgeroepen door wat je waarneemt. In het parcours maakt de term het mogelijk om over te stappen van een opvatting van de schilderkunst als getrouwe weergave van de werkelijkheid naar een schilderkunst die in staat is een **gevoel**, een lichtnuance, een sfeer of een moment weer te geven.

Impressionisme
Een stroming die in de tweede helft van de 19e eeuw ontstond en die zich met name kenmerkt door de aandacht voor **licht**, kleur, het **schilderen** in **de openlucht**, het moment en het **moderne leven**. De term verwijst evenwel niet naar één enkele schildermethode: de tentoonstelling benadrukt juist de **diversiteit aan werkwijzen en individuele trajecten**. In België ontwikkelde het impressionisme zich in dialoog met de Franse kunstenaars, maar nam het tegelijkertijd een eigen vorm aan.

Luminisme
Een Belgische stroming die met name voortkomt uit het impressionisme en het neo-impressionisme, en die bijzonder veel belang hecht **aan** het **licht en de atmosferische effecten ervan**. Kleur wordt hier geleidelijk aan een middel om het licht, de weerspiegelingen en de sfeer weer te geven. **Emile Claus** is het boegbeeld van deze stroming en de kring **Vie et Lumière** draagt bij aan de verspreiding ervan.

Optisch mengeffect
Een waarnemingseffect dat ontstaat wanneer **verschillende kleurvlakken**, die naast elkaar op een oppervlak zijn aangebracht, op een bepaalde afstand worden waargenomen **als één kleur of tint**. In het neo-impressionisme blijven de pigmenten op het doek afzonderlijk zichtbaar, maar de blik van de toeschouwer heeft de neiging ze visueel te combineren.

Moderniteit
Een nieuwe manier om naar de hedendaagse wereld te kijken, deze weer te geven en erover na te denken. In de tentoonstelling beperkt moderniteit zich niet tot technische innovatie: het betreft ook de **afgebeelde onderwerpen, levenswijzen, relaties tussen disciplines, tentoonstellingsvormen en artistieke vrijheid**.

Neo-impressionisme
Een stroming die in de jaren 1880 ontstond rond **Georges Seurat en Paul Signac**, gebaseerd op een theoretische reflectie over kleur en de waarneming ervan. De neo-impressionisten trachten de schilderkunst te ordenen volgens principes die zij als wetenschappelijk beschouwen, met name door toetsen van zuivere en complementaire kleuren naast elkaar te plaatsen. In België kent de beweging een bijzonder belangrijke ontwikkeling vanaf de tentoonstellingen van Les XX.

Landschapsschilderkunst
Een artistieke stroming die het **landschap** tot **een zelfstandig onderwerp** maakt, in plaats van louter een achtergrond voor een verhalend of historisch tafereel. In België ontwikkelt het landschapsschilderen zich met name onder invloed van de School van Barbizon en vindt het een voortzetting in **de School van Tervuren**. Het legt de nadruk op het directe contact met de natuur en draagt bij aan een verandering in de relatie tussen de kunstenaar en zijn onderwerp.

Pleinairisme
Een werkwijze waarbij je **rechtstreeks naar de natuur** in de openlucht schildert, in plaats van uitsluitend vanuit tekeningen of herinneringen in het atelier te werken. Hierdoor kunnen kunstenaars met name de variaties in licht, kleur en sfeer rechtstreeks waarnemen. De ontwikkeling van **de metalen verftube** maakte deze werkwijze in de 19e eeuw gemakkelijker.

Standpunt
Positie van waaruit de toeschouwer – of de kunstenaar – naar het afgebeelde onderwerp kijkt. Dit bepaalt met name de hoogte van de blik, de indeling van de ruimte en de elementen die op de voorgrond of op de achtergrond verschijnen. In het parcours draagt de keuze van het gezichtspunt bij aan het idee dat het geschilderde landschap een **constructie** is **die voortkomt uit een blik**.

Pointillisme
Term die vaak wordt gebruikt om een schildertechniek aan te duiden die verband houdt met het neo-impressionisme, gekenmerkt door het gebruik van **kleine, afzonderlijke kleurvlakjes, vaak in de vorm van puntjes**. De term beschrijft voornamelijk het uiterlijk van de penseelstreek die zichtbaar is op het doek, terwijl **divisionisme** meer verwijst naar het principe van het scheiden en naast elkaar plaatsen van kleuren. Maar beide termen worden in het dagelijks taalgebruik vaak als synoniemen gebruikt.
***Let op**: niet alle pointillistische schilderijen zijn noodzakelijkerwijs 'divisionistisch' in de theoretische zin van het woord, net zoals divisionisme niet noodzakelijkerwijs een penseelstreek impliceert die bestaat uit kleine, regelmatige puntjes.

Prisma
Transparant voorwerp waarmee de ontbinding van wit licht in verschillende gekleurde stralen zichtbaar kan worden gemaakt. Wanneer licht door een prisma gaat, worden de verschillende golflengten op verschillende manieren gebroken en splitsen ze zich af om een kleurenspectrum te vormen. **Een prisma produceert dus geen kleuren: het splitst de componenten van het licht.**

Symbolisme
Kunststroming die **bijzonder veel belang** hecht aan **ideeën, emoties**, gemoedstoestanden en gesuggereerde betekenissen, in plaats van louter aan de zichtbare weergave van de werkelijkheid. In het parcours worden bepaalde symbolistische principes geïntegreerd in het Belgische luminisme, met name wanneer het licht en het tijdstip van de dag bijdragen aan het creëren van een **sfeer** of een **emotionele toon**.

Penseelstreek
De manier waarop de schilder de verf op het oppervlak aanbrengt: vorm, richting, grootte, dikte en ordening van de penseeltoetsen. De penseelstreek kan **meer of minder zichtbaar** zijn en het schilderij een glad, dik, licht of juist zeer uitgesproken uiterlijk geven. In de tentoonstelling laat de ontwikkeling van de penseelstreek met name zien hoe de kunstenaars geleidelijk trachten de **effecten van licht en kleur** weer te geven. Bij de neo-impressionisten wordt de penseelstreek **opgedeeld**: de kleuren worden in kleine, afzonderlijke toetsen aangebracht in plaats van direct op het palet te worden vermengd.

LITERATUURLIJST EN AANVULLENDE BRONNEN

📚 Bibliografie

De Smet, Johan, *Sint-Martens-Latem en de kunst aan de Leie 1870-1970*, Tielt/ Zwolle, Lannoo/Waanders, 2000.

Devillez, Virginie, Huygebaert, Stefan, Van Hoorde, Wendy & Bauer, Dominique, *Anna Boch: an impressionist journey*, Veurne, Hannibal Books, 2023.

De Smet, Johan, *Emile Claus: Prins van het luminisme*, Veurne, Hannibal Books, 2024.

Online bronnen

Meemoo. *Het Archief voor Onderwijs.* Audiovisueel platform voor leerkrachten met collecties van video- en geluidsfragmenten die geselecteerd zijn in functie van de onderwijsdoelen en de leerplannen van het Vlaamse onderwijs, https://meemoo.be/nl/audiovisueel-materiaal-in-de-klas-met-het-archief-voor-onderwijs

Meemoo / Art in Flanders. *Impressionisme*. Visuele en audiovisuele bronnen voor het onderwijs, onder meer gebaseerd op de collecties van Vlaamse musea. Het initiatief brengt de collecties van Art in Flanders samen met de educatieve bronnen van Het Archief voor Onderwijs, https://artinflanders.be/nl/collectie/impressionisme

Art in Flanders / MSK Gent. *De lezing door Emile Verhaeren, Théo van Rysselberghe*. Collectienotitie over een van de belangrijkste werken van het Belgische neo-impressionisme, met informatie over Seurat, het pointillisme en de artistieke uitwisselingen tussen België en Frankrijk rond 1900, https://artinflanders.be/nl/kunst/de-lezing-door-emile-verhaeren

OKV – Openbaar Kunstbezit Vlaanderen. *Emile Claus – Prins van het luminisme*. Dossier over de tentoonstelling die in 2024 in het mudel werd georganiseerd, met informatie over de verschillende periodes in het oeuvre van Claus en zijn rol binnen het Belgische luminisme, https://www.okv.be/tentoonstelling/emile-claus-prins-van-het-luminisme

KMSKA – Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. *Ensors stoutste dromen. Het impressionisme voorbij*. Educatieve bronnen en activiteiten ontwikkeld naar aanleiding van de tentoonstelling over James Ensor, waarin wordt onderzocht hoe zijn werk voortbouwt op het impressionisme en er tegelijkertijd van afwijkt, https://kmska.be/nl/met-je-klas-naar-ensors-stoutste-dromen

PRAKTISCHE INFORMATIE DE TENTOONSTELLING BEZOEKEN MET JE KLAS

La Boverie – Luik – **van 9 oktober 2026 tot 29 maart 2027**
De tentoonstelling *Het impressionisme, een Belgisch verhaal* in Luik dompelt je onder in een fascinerend artistiek epos dat onze kijk op de wereld opnieuw heeft gedefinieerd. Ontdek meer dan 150 meesterwerken uit Belgische en internationale collecties.

Schoolbezoek
Tarief: 8 € per leerling
Eén gratis begeleider per groep
Per 15 leerlingen is één extra begeleider gratis.
Extra begeleiders betalen het tarief van **8** €.
Duur
Reken op ongeveer **1,5 uur voor het bezoek**.
Dit is voldoende om de route te verkennen in een tempo dat geschikt is voor een schoolgroep, terwijl de leerlingen genoeg tijd krijgen om de kunstwerken te bekijken en met bepaalde installaties te experimenteren.

Rondleiding
Voor schoolgroepen kan een rondleiding worden gereserveerd.
150 € per gids, boven op de toegangsprijs
- duur: **1 uur en 30 minuten**
- maximaal **25 leerlingen per gids**

reservering: **minimaal 15 werkdagen voor de bezoekdatum**
Voor grotere groepen kunnen meerdere gidsen nodig zijn.

👩‍🏫 Voorbereiding van het bezoek
DOCENTENDAGEN

Bezoek de tentoonstelling gratis en beoordeel of het de moeite waard is om met je leerlingen terug te komen.
De toegang is gratis voor leerkrachten en kost maar 12 € voor hun begeleiders.
Inschrijven is verplicht via deze link.
Buiten de schoolbezoeken en de speciale dagen voor leerkrachten genieten leerkrachten een **voorkeurstarief van 16 €**, op vertoon van een bewijsstuk.
Dit is vooral interessant zijn voor leerkrachten die **het parcours van tevoren** willen **verkennen en hun groepsbezoek willen voorbereiden**.

📍 Tips voor een bezoek zonder gids

Geen probleem als je de tentoonstelling liever zonder gids bezoekt, maar let dan wel op het volgende:

- Verdeel de leerlingen in **kleine groepjes**.
- Kies een paar activiteiten uit het dossier, in plaats van alles te willen doen.
- Neem de bezoek- en bewegingsregels in de ruimtes nog eens.
- Zorg voor schrijfmateriaal of een tablet als je wilt dat de leerlingen aantekeningen maken.
- Leg de nadruk op observatie en uitwisseling in plaats van op het verzamelen van in te vullen antwoorden.

De multisensorische installaties lenen zich ook uitstekend voor uitwisseling: ze kunnen **momenten van ontspanning** vormen **tijdens het parcours**, in plaats van extra oefeningen.

📍 Reservering en actuele informatie

Aangezien de praktische details, tarieven en reserveringsvoorwaarden kunnen veranderen raden wij je aan om vóór elke reservering de **officiële website van de tentoonstelling** te raadplegen: *https://www.expo-impressionisme.com/*.

HET IMPRESSIONISME, EEN BELGISCH VERHAAL

Dit lespakket is ontworpen en samengesteld door

Tempora

© Pedagogisch ontwerp: Anne-Catherine Denies

© Grafisch ontwerp: Frédéric César

expo-impressionisme.com